

Szociológiai

SZEMLE

2023/2
33. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

GEAMBAŠU RÉKA, HIDAS ZOLTÁN, KISFALUSI DOROTTYA, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
NÉMETH KRISZTINA, ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT,
TOMAY KYRA, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, **CSÁKÓ MIHÁLY**, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Stefkovics Ádám – Szabari Vera – Batiz Kinga – Bukovics Babett – Pavalacs András – Tariska Andrea – Zenovitz Lili:**
Szociológiai tudástermelés Magyarországon 1971 és 2021 között.
Hat társadalomtudományi folyóirat szisztematikus áttekintése
- 29** **Drjenovszky Zsófia – Sztáray Kézdy Éva:**
A munka és a magánélet közti egyensúly alakulása a kisgyermekkel otthon lévő apák családjában
- 56** **Németh Krisztina:**
Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: elméleti csomópontok és kutatási irányok
- 81** **Brys Zoltán – Péntes Melinda – Albert Fruzsina:**
A Covid19 elleni védőoltás elutasítása együtt élő párok körében: egy online kérdőíves vizsgálat eredményei

Recenziók

- 98** **Zsidó Bence – Bodor Péter:**
Digitális technológiák és adatbányászat az elnyomás szolgálatában.
Darren Byler: *In The Camps. China's High-Tech Penal Colony*

Helyesbítés

- 104** **Ilyés Virág – Lőrincz László:**
Helyesbítés a Női és férfi karrierutak Magyarországon. Foglalkozási mintázatok szerepe a vezetői bérek és béregyenlőtlenségek alakulásában című tanulmányhoz.

Szociológiai Szemle 33(2): 4–28.

Szociológiai tudástermelés Magyarországon 1971 és 2021 között

Hat társadalomtudományi folyóirat szisztematikus áttekintése

Sociological knowledge production in Hungary between 1971 and 2021

A systematic review of six social science journals

Stefkovics Ádám¹ – Szabari Vera² – Batiz Kinga³ –
Bukovics Babett⁴ – Pavalacs András⁵ – Tariska Andrea⁶ –
Zenovitz Lili⁷

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.1>

Beérkezés: 2022. 08. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 03. 13.

Elfogadás: 2023. 05. 22.

Összefoglaló: A szociológiai tudástermelési módok – tehát azok a tapasztalatszerzési formák, amelyeken keresztül a kutató hozzáfér a tág értelemben vett „adatokhoz”, és mely folyamatokon keresztül végül a tudományos termék előáll – a vizsgálható kérdéseken és lehetséges válaszokon túl meghatározzák a tudományos diskurzusok természetét is. Tanulmányunkban azt a kérdést tettük fel, hogy ezek a tudástermelési formák milyen változásokon mentek keresztül az elmúlt ötven év során Magyarországon. Kérdésünk megválaszolására hat magyar szociológiai folyóiratban megjelent, összesen 2650 tanulmány szisztematikus áttekintésére vállalkoztunk. Elemzésünk nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a szociológiai tudás létrehozása több jelentősebb változáson ment keresztül az elmúlt öt évtizedben: az empirián alapuló megközelítések terjedése, a saját adathasználat növekedése, a kvalitatív adathasználat népszerűségének fokozatos emelkedése, továbbá az adatfelvételek számos módszertani részlete is sokat változott az adott időszakban. Ugyanakkor bizonyos paraméterekre inkább az állandóság volt jellemző. A témák és a témák diverzitása például meglehetősen keveset változtak az elmúlt öt évtizedben. Az eredmények bizonyos hiányosságokra is rávilágítottak; gyakori, hogy a szer-

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, email: stefkovics.adam@tk.hu

2 ELTE, Társadalomtudományi Kar, email: szabari.veronika@tatk.elte.hu

3 PPK, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, email: batiz.kinga@szazadveg.hu

4 Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, email: bukovics.babett@szazadveg.hu

5 Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, email: pavalacs.andras@szazadveg.hu

6 Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, email: tariska.andrea@szazadveg.hu

7 Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, email: zenovitz.lili@szazadveg.hu

zók az adatgyűjtések részleteinek egyes elemeit nem közlik, noha a transzparencia fokozatosan javult. Tanulmányunk a trendek bemutatása és azok kritikai elemzése mellett a hazai szociológia működésének gyakorlatáról folyó diskurzusok előmozdítását is célul tűzi ki.

Kulcsszavak: szociológiai tudástermelés, magyar szociológiatörténet, módszertan

Abstract: Sociological knowledge production – the forms of experience through which the researcher accesses ‘data’ in the broad sense, and through which the scientific knowledge is ultimately produced – determines the research questions, the possible answers and the nature of scientific discourse in general. In our study, we asked how these forms of knowledge production have changed over the last fifty years in Hungary. To answer our question, we conducted a systematic review of a total of 2650 studies published in six Hungarian sociological journals. Sociological knowledge production has undergone some major changes over the last five decades, such as the spread of empirically based approaches, the increase in the use of original data, the gradual rise in popularity of qualitative data use, and many methodological details of data collection have also changed a lot over the period. However, some parameters were more stable. For example, the topics and the diversity of topics have changed very little over the last five decades. The results also highlighted some shortcomings; it is common for authors not to disclose some details of data collections, although transparency has gradually improved over the period. In addition to presenting trends and critically analysing them, our study also aims to advance the discourse on the practice of Hungarian sociology.

Keywords: sociological knowledge production, history of Hungarian sociology, methodology

1. Bevezetés

Kutatásunk célja képet adni a szociológusok magyarországi tevékenységének 1971 és 2021 közötti időszakáról, a hazai társadalomtudományi szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaik alapján. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a folyóirat-publikációkon keresztül hogyan írható le a szociológia magyarországi tudástermelésének módja, illetve a vizsgált ötven év alatt tapasztalható-e, s ha igen, milyen jellegű változás e területen. A tudás termelését olyan, viszonylag általános dimenziókban vizsgáltuk, mint például a megjelent tanulmányok kutatási témái, illetve az egyes cikkek mennyiben elméleti vagy empirikus munkák, az empirikus kutatások kvalitatív vagy kvantitatív, esetleg kevert jellegűek, milyen további módszertani eljárásokat, mintavételi módokat alkalmaztak a szerzők, vagy hogyan alakult a kutatások fókusza a lokalitás, időkeret, nemzetközi beágyazottság stb. tekintetében. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a vizsgált időszakban megfigyelhető változások mutatnak-e bármiféle korrelációt a hazai szociológiatörténet korszakaival. Munkánk alapvetően általános tendenciákat kíván leírni, ami alapul szolgálhat későbbi vizsgálatokhoz, illetve diskurzust indíthat el a hazai szociológia működésének gyakorlatáról, további kérdéseket nyitva meg. És bár kísérletet teszünk néhány tendencia értelmezésére, a kapott eredményeket és az elméleti megállapításainkat nem kívánjuk ok-okozati viszonyba állítani egymással.

2. Az áttekintés kontextusa

Az általunk vizsgált öt évtized több szempontból sem tekinthető egységesnek. Az elmúlt ötven évben lényeges változások történtek a nemzetközi és hazai politikai,

gazdasági és társadalmi viszonyokban, melyek következtében a tudományos intézmények működésében, esetünkben a szociológia hazai intézményrendszerében és annak tágabb környezetében, a nemzetközi társadalomtudományos közegben, valamint a kettő viszonyában is jelentős átalakulások zajlottak. És bár lényegesnek tartjuk, hogy a hazai szociológia kizárólag a nemzetközi tudományos közegbe ágyazódva működhet, annak szerves részét alkotva, jelen kutatásunk elsősorban a hazai tendenciák bemutatására vállalkozik.

A vizsgált időintervallumban elsődleges korszakhatárt jelent a rendszerváltás időszaka, mely nem csupán a kelet-európai szociológusok helyzetét módosította. Ez alapján két nagy periódust különböztethetünk meg: az 1971 és 1989, illetve az 1990 és 2021 közötti időszakot. Az első szakaszról egységesen elmondható, hogy a szociológia működése szempontjából is meghatározó volt az államszocialista rendszer, annak minden következményével, anomáliájával és sajátosságával. A szociológia területén az 1980-as évek végéig fennállt a pártszervezetek irányító szerepe és ellenőrzési joga, mind az intézményi, mind a személyi döntésekben, például a lehetséges intézmények felállítására, vagy az alkalmazottak személyére, létszámára vonatkozóan. A civil és a piaci szektor hiánya miatt a kutatások túlnyomórészt állami intézmények, vállalatok, illetve pártszervezetek vagy tanácsok, esetleg szervezetek kutatóhelyeinek keretében folytak, vagy azok finanszírozásában valósultak meg. Az 1970–80-as években folyamatosan növekedett a társadalomtudományi kutatóhelyek száma, és a nagyobb központok mellett számtalan kisebb műhely, részleg, csoport működött, ahol szociológiai jellegű kutatások folytak. Ilyen volt például a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja vagy az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat kutatócsoportja.⁸

A publikációs gyakorlatot ezek a körülmények erőteljesen befolyásolták. A tudományos nyilvánosság sajátos módon működött. Bár már akkor is a tudományos mezőben elfoglalt hely egyik meghatározó eleme volt a publikált tudományos teljesítmény, ennek súlya jóval kisebb volt a formális pozíciók megszerzésében. Nem volt a mai értelemben vett publikációs kényszer, viszont volt politikai kontroll, cenzúra, még akkor is, ha a korszak végéhez közeledve szerepe gyengült. Az 1970-es évek hazai szociológiatörténetét tekintve szembetűnő, hogy az általános központi irányítás mellett a közvetlen politikai beavatkozás egyik legfontosabb előzménye szinte minden esetben egy, a hatalom által politikailag veszélyesnek minősített nyilvános megszólalás vagy publikációs törekvés volt.⁹ Ugyanakkor az 1970-es években elkezdődött egy szisztematikus építkezés a társadalomtudományok területén is, a szociológusszakma intézményeinek és standardjainak kiépítése, határainak megvonása. Növekedtek a kutató-

8 Az általunk vizsgált időszak részletesebb korszakolását lásd Szabari 2020b.

9 Ezek közül csak néhány emblematikus és meghatározó esetet említünk az 1970-évekből. 1970-ben a szegénységről tartott előadása után Kemény Istvánt elbocsátották az Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéből; 1973-ban a Budapesti Iskola tagjai kerültek retorzió alá, köztük Heller Ágnes fegyelmi eljárása a szociológusok számára is intő jel volt. Harasztí Miklóst Darabbér című írása miatt ítélték el 1973-ban, 1974-ben pedig Konrád György és Szelényi Iván Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című munkáját kobozták el. Mindezek az események, melyek ellen a szociológus- és tudományos szakma képviselői nem léptek fel egységesen, döntő módon befolyásolták az 1970-es években karrierjük kezdetén lévő kutatók szocializációját.

helyek és a kutatói létszámok, bővült az intézményi struktúra, létrejöttek egyetemi tanszékek, szakok, és egyre szorosabbá vált az együttműködés a nemzetközi tudományos közzeggel, személyes és szakmai kapcsolatok, ösztöndíjak váltak elérhetővé.¹⁰ Ez részben annak a következménye volt, hogy a(z alkalmazott) társadalomtudomány képviselői a hatalom számára is használható és értékes tudást állítottak elő (Szabari 2020a). Ez az időszak leírható a professzionalizáció korszakaként (figyelembe véve, hogy maguk a szakmai standardok is folyamatos változáson mennek keresztül), amikor a szociológia hazai képviselői kezdtek felzárkózni az 1970–80-as évek nemzetközi szakmai közegehez és integrálódni abba.¹¹ Az 1980-as években az elméleti összefoglalásokban megjelentek a kurrens nemzetközi elméletek, melyek alapvetően meghatározták a korabeli hazai elméleti keretek kidolgozását is, míg az empirikus munkákban a nemzetközi tendenciához hasonlóan elsősorban a kvantitatív módszerek domináltak (Szabari 2020b).

A rendszerváltás után, az államszocialista rendszer fokozatos lebomlásával számoltalan, a szociológiai vizsgálatoknak is lehetőséget biztosító kutatóhely, munkahely szűnt meg vagy alakult át. Ezek között emblematikusnak számított az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (MSZMP KB) Társadalomtudományi Intézetének 1989-es átalakulása, mely a korábbi évtizedben a hazai társadalomtudományi kutatások egyik fontos műhelye volt, de ugyancsak megszűnt a Népművelési Intézet és a KISZ KB Ifjúsággkutató Csoportja is. Ahogyan más területek, a társadalomtudományos mező erőforrásai is alapvető módon alakultak át. Megszűntek vagy jelentősen lecsökkentek a korábbi állami- és pártforrások, ugyanakkor újak, eltérő elvek alapján működő források nyíltak meg. Így például az 1986-ban létrehozott Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) finanszírozása 1991-től önálló fejezetként jelent meg a költségvetésben, mely felett az OTKA elnöke (akkor Andorka Rudolf) és az OTKA Tanács rendelkezett, 1996-tól pedig az MTA költségvetésében szerepelt önálló, át nem csoportosítható tételként. Az OTKA fontos intézményévé vált a hazai tudományos pályázati rendszernek az alap kutatások finanszírozása területén és a tudomány autonómiájának biztosításában, melyet a hazai és külföldi bírálók véleményeire épülő bírálati rendszer biztosított (Klanciczay 2014, Körtvélyesi 2014).¹²

Ezekkel párhuzamosan a korábbi, elsősorban az intézményi tőkére épülő kutatói pozíciók le-, a személyes és intézményes kapcsolatok pedig felértékelődtek és konvertálhatóvá váltak kutatói erőforrások és intézményi pozíciók eléréséhez. Jelentős ütemben növekedett a szociológia egyetemi képzésben részt vevők száma. Míg 1990-

10 1969-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága engedélyezte egy szociológiai tanszék felállítását, melynek keretében az 1971–72-es tanévben az ELTE Bölcsészettudományi Karán elindulhatott a szociológiai képzés, a tanszék vezetője Huszár Tibor lett. 1969-ben megkezdte működését a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1970-ben a Központi Statisztikai Hivatalon belül egy Társadalomstatistikai Főosztály alakult Huszár István vezetésével. 1972-ben indult el a Magyar Tudományos Akadémia Szociológia című folyóirata (amely 1991-től Szociológiai Szemle néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként jelenik meg), 1978-ban alakult meg a Magyar Szociológiai Társaság, melynek első elnöke Szalai Sándor, titkára pedig Kolosi Tamás volt. 1985-ben alakult meg a Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI).

11 A professzionalizáció és a nemzetközi hatás is a szakszociológiai elkülönülését eredményezte, amit tanulmányunkban kevésbé tudunk vizsgálni, hiszen ezeknek a különálló területeknek a fórumait nem tekintettük át.

12 2014-ben az OTKA a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal részévé vált, 2020-ban a szakmai zsűri támogatási előterjesztését módosította és felülírta az innovációs és technológiai miniszter.

ben körülbelül 340 fő (Némedi–Róbert 1995) vett részt a képzésben, 1999-ben ez a szám meghaladta a 800-at.¹³ A rendszerváltás megnyitotta a tudományos folyóiratok piacát, új lapok jöttek létre, mint például a *Replika* és az *Esély*. Egyre lényegesebb szemponttá vált és a központi kontroll megszűnésével demokratizálódott a nemzetközi fórumokon való publikálás lehetősége is. Mindezek következtében, illetve a már említett szakszociológiák önállósodása miatt a publikációk egyre inkább „szétszóródtak”. Másrészt viszont nem csupán a cenzúrát törölték el, de a kisebb kutatóhelyek, csoportok megszűnésével a belső kiadványaik által nyújtott publikációs lehetőségek is megszűntek. Ezzel párhuzamosan a tudományos pozíciók betöltéséhez, a tudományos mezőben elfoglalt hely szempontjából egyre dominánsabbá vált a publikációs teljesítmény. Így a rendszerváltás előtti gyakorlathoz képest, ahol a tudományos gyakorlat jelentős része a szóbeliségre épült (Kovács–Szabari–Lénárt 2016), a rendszerváltás után a kutatási eredményeknek meg kellett jelenniük a tudományos nyilvánosságban, amitől a publikációk számának emelkedését váránk. Ugyanakkor a tudományos tőke megszerzésében egyre lényegesebbé vált a külföldi folyóiratokban való publikálás, ami csökkentheti az általunk vizsgált folyóirat-publikációk számát. Továbbá a szociológia diszciplínán belüli nagyfokú diverzifikáció az új társadalomtudományi diszciplínák és ezzel párhuzamosan új szakfolyóiratok megjelenését eredményezte.

3. Korábbi nemzetközi eredmények

Kutatási kérdéseinkre vonatkozóan Magyarországon nem áll rendelkezésre korábbi tudományos munka, ám a külföldi szociológiai tudástermelésre vonatkozó kutatások eredményeit röviden összegezzük. A *Social Forces* című prominens amerikai szociológiai folyóirat százéves jubileumának apropóján Moody, Edelman és Light (2022) szöveganalitikai módszerekkel elemezték a folyóiratban publikált tanulmányokat. Főbb eredményeik azt mutatják, hogy a száz év alatt egyre inkább interdiszciplinárisá vált a szociológiai munka, rendkívül diverz tematikai érdeklődéssel. Fokozatosan nőtt a többszerzős, nemi szempontból kiegyensúlyozottabb és diverzebb kulturális háttérű (nem amerikai szerzős) cikkek aránya. Sturgis és Luff (2021), korábbi munkákat kiegészítve, (többek között) három klasszikus külföldi szociológiai folyóirat 1939 és 2015 között megjelent tanulmányait tekintették át. Azt találták, hogy a kvantitatív adathasználaton belül a kérdőíves adatokon alapuló elemzések dominanciája nem változott az elmúlt időszakban (sem), bár a big data alapú elemzések aránya enyhén nőtt, a másodlagos adathasználat pedig a hatvanas évek óta fokozatosan emelkedett. Stefkovics és munkatársai (2022) ugyanezen folyóiratok 2011 és 2021 között megjelent számait vizsgálták. Eredményeik alapján más társadalomtudományi diszciplínákhoz képest a szociológiában jóval jellemzőbbek a magyarázó, megértő típusú

¹³ A későbbi időszakok hallgatói létszámainak összevetése problematikus lehet a teljes felsőoktatási rendszer szerkezetét érintő bolognai rendszer kiépítése miatt, mely nem csupán az alap- és mesterképzés szétválasztását, hanem új szakok létrehozását is jelentette. A szociológia esetében pl. a társadalmi tanulmányok alapszak egy, a szociológiához nagyon közeli szak bevezetését jelentette, amelyet 2015-ben szüntettek meg.

megközelítések, a speciális célcsoportok vizsgálata és a másodlagos, nagy mintákon készült kérdőíves adatok használata. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben a szociológiában is gyorsan nőtt a nem valószínűségi online mintákon készült kísérletek népszerűsége. Végül, más kutatásokkal összhangban (Johnson–Owens 2003, von Hermanni–Lemcke 2017), arra is rávilágítanak, hogy az adatfelvételek részleteinek közlése sok szempontból még ezekben a magasán jegyzett folyóiratokban is hiányos.

4. Adat és módszer

4.1. A vizsgált folyóiratok

Áttekintésünkben hat magyar társadalomtudományi folyóirat 1971 és 2021 között megjelent számait vizsgáltunk (lásd 1. táblázat). A vizsgált időszak kezdetét a *Szociológia* folyóirat indulásához – mint a hazai szociológia szimbolikusan jelentős eseményéhez – igazítottuk.¹⁴ Célunk azon folyóiratok kiválasztása volt, melyek a hazai szociológia legfontosabb diszciplináris publikációs terepei voltak, a korszakban a legnagyobb olvasói bázissal rendelkeztek. A *Szociológia*, majd később a *Szociológiai Szemle* egy év híján a teljes vizsgált időszakban meghatározó folyóirata volt a hazai szociológiának. A *Valóság* ugyanakkor olyan interdiszciplináris lap, ahol nem csak szociológiai írások jelentek meg, mégis fontosnak tartottuk bevonni a vizsgálatba, ugyanis számos jelentős szociológiai tanulmány került közlésre a lapban, főként a rendszerváltozást megelőzően. A *Valóság* 1971 és 1994. március közötti időszakát vizsgáltuk, ugyanis 1994. áprilistól a lap profilt váltott, több szerkesztőségi tagot nyugdíjaztak vagy lemondott. A *Társadalomtudományi Közlemények* a MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata volt, 1971 és 1991 között működött, és szintén fontos fóruma volt a hazai szociológiának. A *Szociológiai Figyelő* az ELTE Szociológia Intézet és Továbbképző Központ folyóirata volt, amely 1985 és 2002 között működött megszakításokkal. A folyóirat döntően külföldi szerzők műveinek fordításait vállalta, ám ezek mellett kisszámú, de fontos, eredeti, magyar tanulmányokat is közölt. A *Replika* 1990 óta meghatározó társadalomtudományi folyóirat, mely a tisztán szociológiai írások mellett társdiszciplinák (például filozófia) írásait is közli. Végül a legfiatalabb vizsgált folyóirat a *socio.hu*, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának folyóirata, 2011 óta közöl szociológiai tanulmányokat.

Fontos leszögezni tehát, hogy jelen áttekintés szükségszerűen csak a hazai szociológiai tudástermelés egy részére terjed ki. Elősorban a mainstream folyóiratokat vizsgáltuk, melyek a hazai szociológiai mezőben meghatározó pozícióval rendelkeztek, illetve rendelkeznek, meg kívántak felelni a szakmai standardoknak, és általában a szociológiai mezőben jelentős tőkével rendelkezők publikálási fórumai voltak, illetve az ezekben való publikálás a hazai tudományos szférában jelentős tőkét eredmé-

14 Az 1972-es indulást valójában egy évvel kiterjesztettük 1971-re, azért, hogy kerek ötven évet tudjunk áttekinteni.

nyezett. Ugyanakkor vizsgálatunk nem terjed ki olyan egyéb, főként szakszociológiai folyóiratokban megjelent munkákra, mint például a *Demográfia*, az *Esély* és a *Jel-kép*. Nem vizsgáltuk a könyveket, a kutatási jelentéseket, beszámolókat, kéziratokat és egyéb formában megjelent szociológiai műveket. A magyar szociológusok ráadásul az 1960-as évektől kezdve rendszeresen és egyre nagyobb arányban publikálnak külföldi folyóiratokban, tehát a külföldön publikált magyar szociológiai tudás szintén nem része jelen vizsgálatnak. Mindezen megkötések mellett is úgy véljük, a hat vizsgált folyóirat a magyar szociológiai munkákat széles körben lefedte.

4.2. Bekerülési és kizárási kritériumok

A vizsgált folyóiratokban megjelent írások közül elsődlegesen a tanulmányokat tekintettük át. Bevontuk továbbá a műhelymunkákat, a szociográfiákat és a vitákat. Mivel célunk az eredeti tudományos munkák vizsgálata volt, az áttekintésbe nem kerültek be a recenziók, külföldi szerzők munkáinak fordításai, konferenciabeszámolók¹⁵ és a hazai szociológia életéről szóló híradások (például intézményi hírek, szociológiaoktatás stb.) sem. Egy folyóirat, a *Valóság* esetében egy további *diszciplináris* kritérium bevezetése volt szükséges. A *Valóság* erősen interdiszciplináris lap, így eddig tárgyalt összes bekerülési kritériumnak megfelelő írás bevonása nagyszámú nem szociológiai munka bekerülését eredményezte volna. Ennek elkerülésére a *Valóságban* megjelent írások egy „szociológiai szűrőn” is átmentek, azaz csak akkor kerültek az áttekintésbe, ha szociológiai tartalommal bírtak. Azt az elvet követtük, hogy a korszak szociológusainak írásait, valamint az erős szociológiai relevanciájú írásokat vontuk be.¹⁶ Más folyóiratnál nem éreztük szükségét ilyen szűrésnek.

4.3. Módszer

A bevont tanulmányokat¹⁷ öt kódoló rögzítette manuális kódolással. A kódolók mindegyike szociológus végzettségű. A rendszerváltás előtt megjelent tanulmányok nagy részét az Arcanum Digitális Tudománytárában értük el, míg a frissebbeket a folyóiratok honlapjain. A kódolók egyaránt rögzítettek tanulmányokat különböző folyóiratokból, egy kódoló jellemzően az adott folyóirat meghatározott éveit kódolta. Az adatrögzítés Microsoft Excelben történt. A tanulmányokból kinyert információt a kódolók az M1. táblázatban található kódlap segítségével rögzítették, amely 14 változót tartalmaz. A melléklet tartalmazza a kódok pontos leírását, ami egyúttal a kódolók munkáját is segítette.

15 Abban az esetben nem vontuk be a konferenciabeszámolót, ha pusztán ismertette a konferencia programját, az előadások tartalmát. Amennyiben azonban a beszámoló egy konkrét előadás, illetve kutatás részletes, tanulmányoszerű ismertetésére vállalkozott, azt már érdemesnek tartottuk bevonni.

16 Tisztában vagyunk vele, hogy ez a szűrés erősen magában hordozza a kódoló szubjektív benyomásából fakadó torzítás veszélyét. A szociológia és a szociológián kívül eső tudás közötti határ meghúzására nincsenek jól használható objektív definícióink vagy jó gyakorlatok, így minden ilyen megkülönböztetés szükségszerűen szubjektív bizonyos mértékig. A *Valóság* cikkeinek kiválasztását két kódoló végezte, a cikkek egy kisebb részén keresztikódolást, valamint a teljes korpuszon véletlenszerű ellenőrzéseket végeztünk a hibák kiszűrésére.

17 A továbbiakban a könnyebbég kedvéért tanulmányokként hivatkozunk az írásokra, amelyek, mint bemutattuk, ennél tágabb műfajokra terjednek ki.

A kódolás megbízhatóságának utólagos ellenőrzésére mind az öt szociológus bekódolt harminc olyan véletlenszerűen kiválasztott tanulmányt, amely adatok empirikus elemzésére támaszkodott.^{18 19} Az öt kódoló átlagos százalékos egyezése 76 százalék volt, a Fleiss Kappa²⁰ átlagosan 0,47 volt, ami közepes egyetértésnek számít. A kódolók közötti egyetértés erősen ingadozott az egyes változók között. Így például a technikai változóknál – mint a kérdőíves adatfelvétel módjánál – magas egyetértést, míg például a tanulmány témájánál alacsony egyetértést láttunk.²¹ Mivel nem voltunk elégedettek a kódolók közötti egyezés mértékével, számos utólagos erőfeszítést tettünk az inkonzisztenciák felderítésére és javítására az adatbázis egy jelentős részének újraellenőrzésével. Úgy véljük, az ellenőrzéseket követően fennmaradt mérési hibák nem befolyásolják jelentősen a bemutatandó eredményeket.

Összesen 2650 tanulmány került áttekintésre, amelyek 2853 adathasználatot tartalmaztak (lásd 1. táblázat). A *Szociológiából/Szociológiai Szemléből* került ki a legtöbb tanulmány, a korpusz több mint harmada (34 százaléka), amit a *Replika* és a *Társadalomtudományi Közlemények* követ. Az M1. ábra arról is információt ad, hogy a közölt tanulmányok száma jelentősen eltért a vizsgált korszakokban, aminek részben az az oka, hogy a vizsgált folyóiratok száma is végig változott. A legtöbb tanulmányt a nyolcvanas (658) és a 2010-es években (605) közzétették, míg például a 2000-es években 266 tanulmányt tudtunk áttekinteni, mivel ebből az időszakból csak a *Replikát* és a *Szociológiai Szemlét* vizsgáltuk (M2. táblázat²²).

1. táblázat: Az áttekintés néhány jellemzője

Folyóirat	Vizsgált időszak	Áttekintett tanulmányok száma	Áttekintett adathasználatok száma
Replika	1990–2021	600	614
Socio.hu	2011–2021	227	253
Szociológia/ Szociológiai Szemle	1972–2021	901	1025
Szociológiai Figyelő	1985–1991; 1997–2002	44	48
Társadalomtudományi Közlemények	1971–1991	458	467
Valóság	1971–1994	420	446
		2650	2853

18 Azért szűkítettük a kódolást empirikus tanulmányokra, mert a tisztán elméleti tanulmányok kódolása mindössze két változót jelentett volna.

19 Pontosabban minden kódoló csak azokat a cikkeket kódolta újra, amelyeket korábban még nem kódolt.

20 A Fleiss Kappa három vagy több értékelő közötti egyetértést mér oly módon, hogy figyelembe veszi a véletlen folytán előálló egyetértés várható mértékét (Shrout–Fleiss 1979).

21 Ez utóbbinak az az egyszerű magyarázata, hogy egy tanulmány gyakran könnyen besorolható több témához.

22 Az M2. táblázat és az M1–M26. ábrák az online mellékletben találhatóak meg.

5. Eredmények

A következőkben az adatok alapvetően leíró és idősoros jellemzésére vállalkozunk. Az eredményeket tematikus egységekben mutatjuk be. Az adatok klaszterezettek voltak,²³ így az eredmények egy része a tanulmányokra, más része az adathasználatokra vonatkozik, ezt minden esetben jelöljük.²⁴

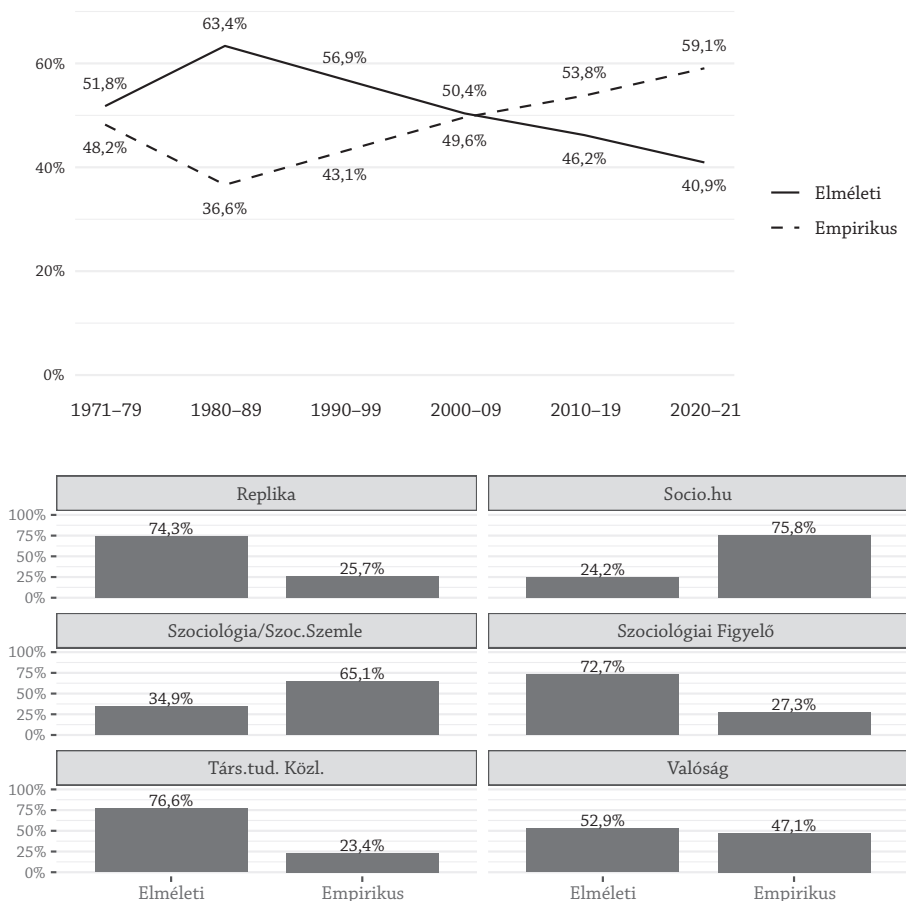
5.1. Elmélet kontra empiria

Az elemzésbe bevont tisztán elméleti, illetve empirikus megközelítések aránya összességében kiegyensúlyozottnak mondható (53,6–46,4 százalék), ám idősorosan jelentősen változott. Míg a kétezres évek előtt az elméleti munkák voltak többségben – tetőzve a nyolcvanas években (63,4–36,6 százalék) –, a 2010-es években az empirikus megközelítési módot alkalmazó tanulmányok aránya meghaladta az elméleti tanulmányokét. 2020–21-ben az elméleti-empirikus arány már 40,9–59,1 százalék volt. A vizsgált folyóiratok profilja jelentősen különbözik ebből a szempontból (M1. ábra). A teljes időszakban elméleti túlsúly jellemezte a *Társadalomtudományi Közleményeket (TK)*, a *Replikát*, valamint a *Szociológiai Figyelőt (SzF)*, míg empiria-központú volt és ma is az a *socio.hu* és a *Szociológia/Szociológiai Szemle*. Utóbbinál sosem volt elméleti fölény, az elméleti-empirikus arány ollója pedig fokozatosan nyílt, a 2020–21-es 25,6/74,4-es arányra. A *Valóság* az egyetlen folyóirat, ahol a teljes időszakban 50–50 százalék körül maradt ez az arány. Az eredmények azt mutatják, hogy egyrészt a folyóiratok között volt egyfajta „munkamegosztás”, másrészt a *Szociológiai Szemle*, mely leginkább domináltja a teljes időszakot, a rendszerváltás után egyre inkább az empirikus kutatási eredmények nyilvános megjelenésének fórumává vált. Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy a másik két, alapvetően elméleti munkákat közlő folyóirat (*TK* és *SzF*) megszűnt, kijelenthetjük, hogy lényegesen csökkent az elméleti munkák súlya a hazai szociológiai nyilvánosságban.

²³ Mivel egy tanulmányhoz többféle adathasználat is tartozhatott, az adatok tanulmány- és adathasználat-szinteken klaszterezettek.

²⁴ Az eredmények bemutatása során elemszámok helyett arányok használatát választottuk. Mivel a tanulmányok száma jelentősen különbözött korszakonként és folyóiratonként, a vizsgált jellemzők egymáshoz és különböző időpontokhoz viszonyított különbözőségeit az arányok jobban tükrözik.

1. ábra: Az elméleti kontra empirikus tanulmányok arányának változása és a folyóiratok közötti összehasonlítása (bázis: összes tanulmány, N = 2650)

5.2. Témák

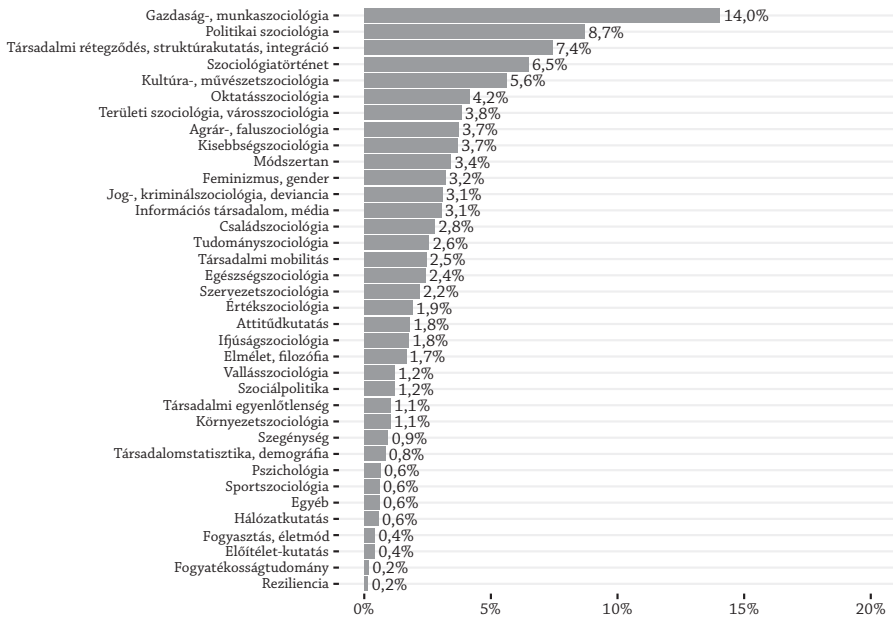
A tanulmányok témáját²⁵ vizsgálva elsőként a témák diverzitása szembetűnő, ami abból is adódik, hogy eleve nem specializálódott folyóiratokat választottunk. Összességében a gazdaság- és munkaszociológiai írások voltak a leggyakoribbak (14 százalék), ezt követi a politikai szociológia 8,7, a társadalmi rétegződés, struktúrakutatás, integráció témaköre 7,4, illetve a szociológiatörténet 6,5 százalékkal (lásd 2. ábra). A témák időbeli változásának csak néhány elemére térünk ki (M2–M4. ábrák). A gazdaságszociológiai tanulmányok aránya a kétezres évek előtt stabilan 15 százalék felett volt, ám ezt követően 10 százalék alá csökkent (M2. ábra). A politikai szociológia a nyolcvanas években

²⁵ A tematikai besorolással kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy minden cikk egy tematikai besorolást kapott; ha több témát is érintett (ami sok esetben előfordult), igyekeztünk a kódolás során megállapítani a legdominánsabb tematikus elemet és oda soroltuk.

különösen népszerű volt, ám ez az érdeklődés azóta folyamatosan csökken, míg a társadalmi rétegződés mint téma viszonylag stabilan jelen volt az elmúlt öt évtizedben. A folyóiratok tematikus profilja szintén jelentősen eltér (M5–M8. ábrák). A *Szociológiában/Szociológiai Szemlében* a fenti, átlagra jellemző témák domináltak, míg például a *Replikában* a kultúra- és művészetszociológiai (13 százalék) témák voltak a leggyakoribbak. A *socio.hub*ban a regionalitási, városszociológiai és családszociológiai, illetve gendertémák fordultak elő gyakran, a *Valóságban* pedig az oktatásszociológia, a társadalmi rétegződés, a kultúra- és művészetszociológia a főbb témakörök. A témaválasztás nem független attól, hogy használ-e a tanulmány empiriát (avagy utóbbi nem független a témától): például a gazdaságszociológiai témák fölénye eltűnik az elméleti tanulmányok között, és 16 százalékra nő az aránya az empirikus tanulmányok között (M9–M10. ábrák).

A hazai folyóiratokban megfigyelhető tendencia valójában közelít a már korábban említett amerikai példához, melyet szintén a témák rendkívüli diverzitása és az interdiszciplinaritás erősödése jellemez.

2. ábra: A tanulmányok témái (bázis: összes tanulmány, N = 2650)

5.3. Empirikus elemzési megközelítések

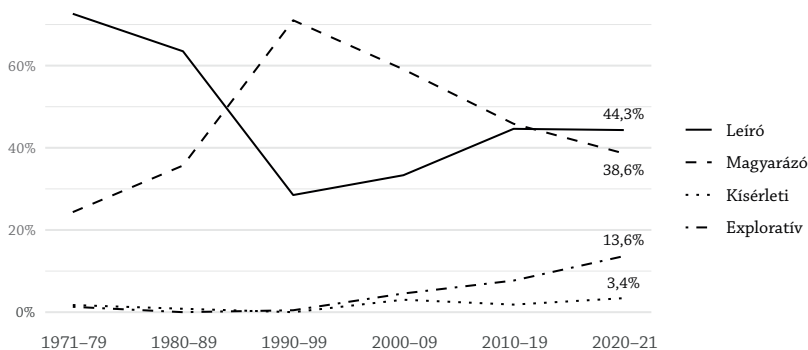
Az empirikus tanulmányokat négy elemzési megközelítés szerint csoportosítottuk: leíró, magyarázó, kísérleti és exploratív.²⁶ Összességében a tanulmányok fele (49,5

²⁶ A kódok magyarázatát lásd az M1 táblázatban.

százalék) leíró, 45,1 százaléka pedig magyarázó szemléletet alkalmazott. Kísérleti (1,5 százalék) vagy exploratív (3,8 százalék) megközelítéseket csupán elvétve találtunk. A leíró és magyarázó elemzési megközelítések jelentősége időben sokat változott a korszakban. Míg a hetvenes években magasan a leíró megközelítések domináltak (a tanulmányok közel háromnegyede alkalmazott leíró, negyede pedig magyarázó megközelítést), a leíró tanulmányok aránya később csökkenni kezdett, és a kilencvenes évekre már csak az írások 28,5 százaléka közölt leíró elemzést, 71 százaléka pedig magyarázót. A kétezres években ismét közeledett a két elemzési típus, 2020–21-ben a tanulmányok 44,3 százaléka volt leíró, és 38,6 százaléka magyarázó. Az exploratív és kísérleti kutatások lassú, de folyamatos térnyerése látható a kétezres évektől, jóllehet az arányuk még 2020–21-ben is alacsony volt. A *Replikát*, a *socio.hut*, a *Társadalomtudományi Közleményeket* és a *Valóságot* az elemzési típusok hozzávetőleges állandósága jellemzi (M11. ábra). Ezekben a folyóiratokban mindig a leíró megközelítések domináltak. A *Szociológiában/Szociológiai Szemlében* jóval több volt a magyarázó megközelítés – igaz, a rendszerváltást követően fokozatosan csökkent az arányuk.

Az a jelenség, hogy a rendszerváltást megelőző időszakban folyamatosan csökkent a leíró, és növekedett a magyarázó tanulmányok aránya, talán nem szorul részletesebb elemzésre, hiszen a szociológia hazai fejlődésével egyre inkább rendelkezésre álltak már a korábbi leíró munkák, illetve az a tudományos eszköztár, amely a magyarázó modellek létrehozását segítette. Jól látható, hogy ebben a folyamatban a rendszerváltás időszaka jelentős változást hozott, hiszen olyan új társadalmi helyzetet teremtett, aminek azonosításra, pontos leírására és értelmezésére szükség volt. Így bár a magyarázó munkák dominanciája megmaradt, a leíró munkák aránya növekedett ebben az időszakban. Külön érdekes, hogy a 2010-es években jelentősen csökkent a magyarázó munkák aránya, amit ebben az időszakban az exploratív megközelítések arányának növekedése ellensúlyoz.

3. ábra: Az empirikus tanulmányok elemzési megközelítéseinek változása (bázis: összes empirikus tanulmány, N=2650)

5.4. Időbeliség

Az empirikus tanulmányok időbeliségét tekintve a keresztmetszeti kutatások a meghatározók, a vizsgálatba bevont elemzések 76 százaléka ilyen, 24 százaléka pedig longitudinális elemzés. Ezek az arányok az elmúlt ötven évben nem rendeződtek át érdemben (M12. ábra).

5.5. Adatforrások száma, trianguláció

Az ún. *adat-trianguláció* az adatforrások ötvözése egy kutatáson belül, annak érdekében, hogy különböző nézőpontokból világítsuk meg a vizsgált témát (Olsen–Haralambos–Holborn 2004). Megvizsgáltuk, hogy az empirikus tanulmányok támaszkodtak-e több különböző adatforrásra. Egyelőre nem teszünk különbséget az adatforrás jellege között (például kvantitatív vagy kvalitatív), csupán a források számára fókuszálunk. A tanulmányok döntő többsége (85,9 százalék) egyféle adatra támaszkodott, kétféle adatot a tanulmányok 12,1 százaléka használt, háromfélét 1,5 százalék, míg négyet csupán 0,5 százalék, ennél többet egy tanulmány sem. Azt várhatnánk, hogy a trianguláció gyakorisága a szakma professzionalizálódásával párhuzamosan növekedett. Bizonyos mértékig igazolható ez a várakozás, hiszen az egyféle adatforrást tartalmazó tanulmányok aránya 1971 és 2021 között 82 százalékról 72 százalékra csökkent, míg a kétféle adatforrást használóké egyenletesen növekedett (M13. ábra). Igaz, a három- és a négyféle adatot tartalmazó cikkek aránya számottevően nem változott.

5.6. Saját kontra másodlagos adathasználat

Az empirikus tanulmányok 46,5 százaléka támaszkodott másodlagos adatokra, minden második tanulmány (49,9 százalék) saját (tehát a szerzők által gyűjtött) adatokra, és mindössze 3,6 százalékuk használt vegyesen saját és másodlagos adatokat. Az idősoros adaton az látszik, hogy a rendszerváltásig kiegyensúlyozott (tehát nagyjából fele-fele) volt a saját és szekunder adatokat használó empirikus tanulmányok aránya, ám a saját adatokra épülő tanulmányok aránya a kétezres évektől folyamatosan növekszik, 2020–21-ben a 60 százalékot is meghaladta (M15. ábra). A vegyes adathasználat konzisztensen alacsony a teljes időszakban.

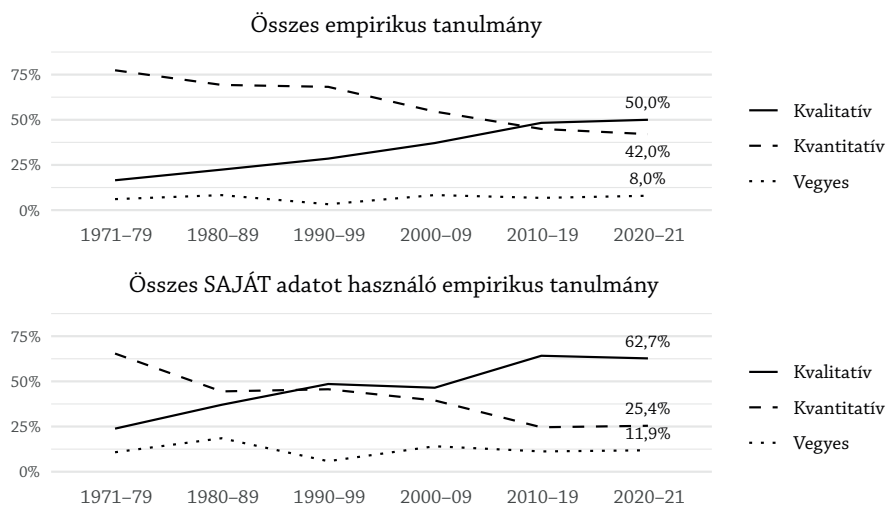
5.7. Kvantitatív kontra kvalitatív

A teljes időszakban az összes empirikus tanulmány tekintetében többségben (60,6 százalék) vannak a kvantitatív módszerrel gyűjtött adatokat használók. Kvalitatív módszerrel 33 százaléknyi tanulmány dolgozott, a két módszert vegyesen alkalmazó tanulmányok aránya 6,4 százalék. Ugyanakkor, ha csak a saját adatokat elemző tanulmányokra fókuszálunk, akkor már a kvalitatív módszerek vannak többségben (47,7 százalék) a kvantitatívval szemben (40,7 százalék), és megnő a hibrid módszerek aránya (11,6 százalék). Ráadásul a kvantitatív kontra kvalitatív arányok időben jelentősen változtak. Az összes empirikus tanulmányt tekintve a vizsgált időszak kezdetétől fokozatosan csökkent a kvantitatív és ezzel párhuzamosan nőtt a kvalitatív módszert

alkalmazó tanulmányok hányada. A kvalitatív módszerrel készült elemzések aránya 17-ről 50 százalékra emelkedett 1971 és 2021 között. Ha csak a saját adathasználatra tekintünk, már a kilencvenes években több kvalitatív módszerrel íródott tanulmány került közlésre, mint kvantitatív, és a 2010-es évektől több mint kétszer annyi kvalitatív tanulmányt publikáltak ezekben a folyóiratokban. A kevert módszert alkalmazó cikkek aránya konzisztensnek mondható az idősoros adatokat elemezve. Nem meglepő módon a két módszertani megközelítést más-más elemzési célokra használják a kutatók (M15. ábra). A kvalitatív módszereket nagyobb eséllyel használják leíró elemzési célokra, és különösen feltáró vagy kísérleti elemzésekhez, míg a magyarázó tanulmányoknál gyakoribb a kvantitatív adathasználat. Bizonyos témák inkább vonzanak kvantitatív, illetve kvalitatív módszereket (M16–17. ábrák). A kvantitatív adathasználat különösen gyakori az oktatásszociológiai, valamint a társadalmi mobilitás területen, míg a kvalitatív módszerek nagyobb eséllyel fordultak elő kisebbség- vagy a vidékszociológiában.

A folyóiratok ebből a szempontból is igen különbözőek (M18–19. ábrák). Két folyóirat, a *socio.hu* és a *Replika* esetében vannak egyértelmű többségben a kvalitatív módszert alkalmazó tanulmányok, a többi folyóiratban kvantitatív dominanciát találtunk. A *Szociológiai Szemlében* csak a 2020-as évekre kerültek többségbe a kvalitatív kutatások.

4. ábra: A kvantitatív kontra kvalitatív, illetve vegyes módszereket használó empirikus tanulmányok arányának változása (bázis: összes empirikus tanulmány, N = 1230, illetve saját adatokat használó empirikus tanulmány, N = 658)

5.8. Módszerek

Az összes kvantitatív adathasználatban egyértelműen a kérdőív volt a legnépszerűbb adatgyűjtési mód (64,3 százalék), a második pedig a statisztika (24,7 százalék). A tar-

talomelemzés aránya 10 százalék, a nagy, digitális adatbázisok használata elenyésző (0,2 százalék). Ha csak a saját kutatásokat tekintjük, ott szinte kizárólag kérdőívezést és tartalomelemzést találunk az általunk vizsgált mintában. A kérdőívezés népszerűsége a kvantitatív kutatásokon belül lényegében nem változott a vizsgált időszakban, míg például a statisztikai adatok felhasználása igen (M20. ábra). A rendszerváltás előtt a másodlagos statisztikai adatokra épülő elemzések a kvantitatív elemzések 30–40 százalékát tették ki az elemzett folyóiratok tanulmányaiban, a 2010-es és 2020-as évekre ez 10–13 százalékra csökkent. A kvantitatív tartalomelemzés jelentősége enyhén nőtt a kétezres évektől a vizsgált nyilvánosságban.

A kvalitatív kutatásoknál a legtöbbet használt módszer egyértelműen az interjúzás (53,7 százalék). 28,1 százalék a nem specifikált interjú aránya, a második legtöbbet használt módszer a félig strukturált interjú 14,5 százalékkal, majd a kvalitatív tartalomelemzés 14,2 százalékkal. 10 százalék alatti az esettanulmányok, a terepkutatás, a mélyinterjú, az etnográfia, a narratív interjú, a fókuszcsoport, a részt vevő megfigyelés, valamint a diskurzuselemzés aránya (M21. ábra). A kvalitatív módszerek hangsúlyai időben nem változtak jelentősen, az interjúzás a teljes időszakban domináns maradt (M22. ábra).²⁷

5.9. A saját adatgyűjtések részletei

A saját adatgyűjtésen alapuló tanulmányok esetében kigyűjtöttük a kutatás *helyét, idejét, célcsoportját, mintaméretét*, továbbá a kérdőíves felmérések esetén az *adatfelvétel módját és mintavételét*.²⁸

Közel minden harmadik saját adatfelvétel (29,1 százalék) országos mintán készült, 59,5 százaléka Magyarországon egy szűkebb területen,²⁹ 11,4 százaléka pedig nemzetközi szinten. Csupán néhány százalékpontnyi eltérést tapasztaltunk a módszer szerint: a kérdőíves felmérések 34,9 százaléka, az interjúk 29,8 százaléka készült országos mintán. A kvantitatív felmérések 54,4 százalékát, a kvalitatív vizsgálatok közel kétharmadát (63,3 százalékát) Magyarország kisebb részén vették fel. Az idősoros trend erősen hullámzó, egyedül az egyértelmű, hogy a nemzetközi kutatások hányada fokozatosan nőtt az elmúlt ötven évben; 1971 és 2021 között 3 százalékról 14,8-ra (M23. ábra).

Az adatfelvétel idejére vonatkozó hivatkozásokból kiderült, hogy a saját kutatásokon alapuló felmérések közel tizede (9,1 százaléka) még az adatfelvétel évében megjelent. Az empirikus kutatások több mint negyede a cikk megjelenése előtt egy (28,5 százalék), vagy két évvel (28,9 százalék) készült. Az adatok felvétele után három (11,2 százalék) vagy négy (11 százalék) évvel jelentették meg írásaikat a szerzők az esetek

27 Az utóbbi két évtizedben a nem specifikált interjúk arányának csökkenése a félig strukturált interjúk arányának növekedésével párosult, ami vélhetőleg nem módszertani változás, hanem egyszerűen a szerzők elkezdtek „néven nevezni” a módszert.

28 Valójában ezeket az adatokat a saját empirikus adatokat használó tanulmányok csak azon részéből gyűjtöttük ki, ahol értelmezhetőek voltak (célcsoportot és mintaméretet a kérdőíveknl, nem specifikált interjúknál, narratív, félig strukturált interjúknál, mélyinterjúknál és fókuszcsoportoknál, hely- és időadatokat az említettek felül az esettanulmányokban, etnográfákban, terepkutatásokban és antropológiai kutatásokban; adatfelvétel módját és mintavételét csak a saját kérdőívekben). Ezen adatok kinyerése során számottevő adathiányt találunk, amelyet a fejezet utolsó alfejezetében mutatunk be.

29 A szűkebb területen végzett kutatások bizonyos településekre, régiókra korlátozódtak. Az egyes intézményekben (pl. vállalatoknál, iskolákban) készült kutatásokat abban az esetben soroltuk a szűkebb mintához, ha nem országos mintán választották ki az adott szervezeteket.

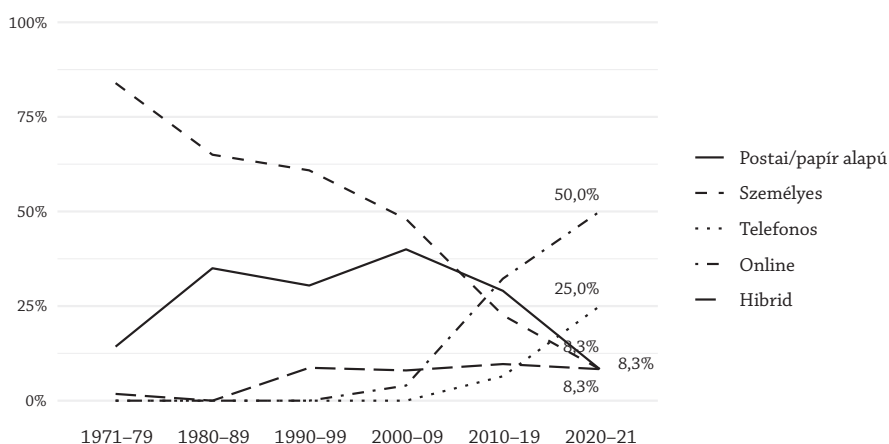
több mint tizedében, és szintén tízből több mint egy esetben fordult elő (11,4 százalék), hogy öt évvel korábbi vagy annál régebbi saját adatokra hivatkozott valaki a tanulmányában. Azon tanulmányok empirikus felméréseinek évszámából, amelyek közölték az adatfelvétel évét, kiszámítható, hogy az adatfelvételek többsége (56,3 százalék) egy évnél rövidebb idő alatt zajlott le. Ötből egy adatfelvétel (20,3 százalék) maximum két évet vett igénybe, negyedük (23,4 százalék) pedig három vagy több éven keresztül készült. Idősorosan ez utóbbi esetben nem mutatható ki szignifikáns eltérés.

Az adatfelvételek célpopulációja szerint kétfélet különböztettünk meg. Felnőtt korú magyar lakosságot vizsgált a saját empirikus kutatások 15,5 százaléka, míg speciális célpopulációt tanulmányozott az ilyen jellegű tanulmányok 84,5 százaléka.³⁰ A kérdőívészés esetében 10 százalékponttal magasabb a felnőtt korú hazai lakosság mint célcsoport aránya.

A saját empirikus kutatáson alapuló kérdőíves felmérések mintaelemszáma igen széles skálán mozgott: a 15 fős mintától az 53 ezresig. A kvantitatív adatfelvételek esetében a medián 800 fő, az átlag 1676 fő volt. A kvalitatív vizsgálatok alkalmával a medián 27 fő, az átlag pedig 52 fő volt.

Idősorosan a kérdőíves kutatások mintaméretének mediánja az 1970-es évekről (523 fő) az 1980-as évekre több mint a duplájára (1250 fő) nőtt, majd a kétezres évekig fokozatos csökkenésnek (736 főre), a 2010-es évektől enyhe növekedésnek indult, így 2020–2021-re 900 főre emelkedett (M24. ábra). A kvalitatív interjúalanyok mediánja a hetvenes években volt a legmagasabb (100 fő), majd folyamatos fogyatkozás után a kétezres években átlag 26 főnél stagnált.

5. ábra: A saját kérdőíves kutatások adatfelvételi módjának változása (bázis: összes saját kérdőíves adathasználat, N = 212)

30 Speciális célpopuláció a 18 évnél idősebb felnőtt korú magyar lakosságtól eltérő életkori kategóriát meghatározó vagy más szempontból (pl. nem, etnikum, foglalkozás) szűkített csoport. Ha területileg szűkített mintán készült a felmérés, de felnőtt korú lakosokat kérdezett, a felnőtt korú magyar lakossághoz soroltuk.

Összességében a folyóiratokban megjelent saját kérdőíves vizsgálatok többsége (56,3 százalék) személyes adatfelvételen alapult, negyede (25,1 százalék) önkitöltős módszerrel készült papíralapon (akár postai úton vagy a kérdőíveket személyesen kiosztva, például iskolai felmérések alkalmával). Minden tizedik felmérés online készült, csupán a kérdőívek 3 százalékát kérdezték le telefonon és 5,4 százalékát hibrid módszerrel. A személyes adatfelvételek hetvenes-nyolcvanas évekre jellemző hegemóniája már a kétezres évek elejére megtört. A drámai változást érzékelteti, hogy míg a hetvenes években a kérdőívek 83,9 százaléka személyesen, kérdezőbiztossal lett felvéve, addig 2020–2021-ben mindössze 8,3 százalékuk. A postai vagy papíralapú önkitöltős kérdőívek egészen a 2010-es évekig népszerűek voltak (30 százalék körül), ám a 2020-as évekre szintén 8,3 százalékra esett az arányuk. Saját készítésű telefonos felmérésre csak a 2010-es évektől van utalás. 2010–2019-ben a kérdőívek 6,5 százaléka, 2020–2021-ben negyede készült így – ezzel a 2020-as évekre a második leggyakoribb adatfelvételi móddá vált. Online felmérések a kétezres évektől jelentek meg a tanulmányokban, bár ekkor még csak az esetek 4 százalékában. 2010–2019 között minden harmadik kérdőív (32,3 százalék) online készült, 2020–2021-ben pedig már minden második. A hibrid felmérések aránya lényegében stagnált a kilencvenes évektől napjainkig: 8–10 százalék között mozgott, míg előtte szinte egyáltalán nem volt jellemző.³¹

Az itt említett saját adatfelvételű kérdőívek 59,8 százaléka valószínűségi mintavételi eljárással készült, míg 40,2 százaléka nem. Idősorosan ingadozott ez az aránypár, de a valószínűségi minták lényegében a teljes időszakban többségben maradtak (M25. ábra). A szerzők beszámolóí alapján a saját kérdőíves adatfelvételek 40,1 százaléka volt valamilyen szempontból valamilyen populációra reprezentatívnak tekinthető, míg negyedük (23,3 százalék) nem reprezentatív, több mint harmaduknál (36,6 százalék) pedig nem találtunk ilyen reflexiót. A valószínűségi-nem valószínűségi mintákat hasonló elemzési célokra használják a szociológusok: meglepő módon a nem valószínűségi minták közel felén (47,7 százalékán) készültek leíró típusú elemzések (nagyobb arányban, mint a valószínűségi mintákon, M26. ábra).

5.10. *Transzparencia*

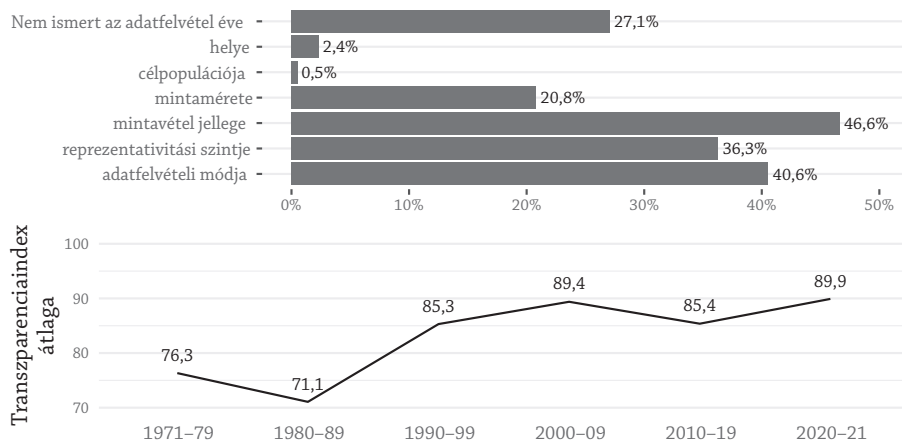
Végül a kódolás során tapasztalt adathiányt mutatjuk be a saját kutatások részleteinek közlését illetően. Az adatfelvételek helyét és célcsoportját könnyen be tudtuk azonosítani a tanulmányokban, az adathiány a lokalizációt illetően 2,7 százalék, a célcsoport tekintetében kevesebb mint 1 százalék volt. Négyből egy saját empirikus adatokat feldolgozó tanulmányról (27,2 százalék) nem derült ki azonban, hogy mikor történt az adatfelvétel, 20,6 százalékban nem jelent meg pontosan, hogy hány embert kérdeztek meg (mintaméret). A saját kérdőívek 36,3 százalékában nincs reflexió arra vonatkozólag, hogy reprezentatív-e a kutatás vagy sem, és az esetek 40,6 százalékában nem találtunk utalást a kérdőíves adatfelvételek módjára. Azt remélhetjük, hogy

31 A kilencvenes években a hibrid felmérések jellemzően a telefonos és a személyes adatfelvételek ötvözését jelentették, míg a kétezres évektől az online felmérést ötvözték valamely más adatfelvételi móddal.

a szakma professzionalizálódásával, a nemzetközi sztenderdek elterjedésével párhuzamosan a transzparencia javul. Jó hír, hogy az adatok erre utalnak. Az adatközlési gyakorlat az 1980-as években volt a legrosszabb, ekkor a cikkek harmadában nem volt adat a mintaméretre (32,7 százalék), az adatfelvétel évére (38,3 százalék) és az esetek kétharmadában (!) (65,5 százalék) a kérdőíves adatfelvétel módjára. A 2020-as években már „csak” az esetek 17,5 százalékában nem derült ki az adatfelvétel éve vagy a mintaméret, 8–8–8 százalékban, hogy valószínűségi-e volt-e a mintavétel, reprezentatív-e a felmérés, illetve hogy milyen módon vették fel.

Hogy érzékletesebben mutathassuk be ezt a változást, készítettünk egy transzparenciaindexet. Ez egy 0-tól 100-ig tartó, százalékos skála, ahol a 0 azt jelenti, hogy a kvalitatív kutatásoknál négy, a kvantitatív kutatásoknál hét jellemzőből egyet sem közöltek a tanulmányban, míg a 100 azt jelenti, hogy mindet közölték.³² Az index átlaga a nyolcvanas évek után fokozatosan emelkedik, 72,9-ről 89,5 százalékra (2020–2021). Ha a mediánt tekintjük, az utóbbi három évtizedben a középtérték 100 volt. Ez a javuló tendencia a *Replika* kivételével minden folyóiratnál megfigyelhető. Míg a *Szociológiai Szemle* és a *socio.hu* a 2020-as évekre 90 százalék közelébe emelkedett, a *Replika* 1990-es indulása óta 80 százalék körül stagnál.

6. ábra: Adathíány a saját adatfelvételek részleteinek riportálásában és a transzparenciaindex változása (bázis: összes saját adatfelvétel [ahol értelmezhető], N = 567)

6. Diskusszió

Tanulmányunk a magyar szociológiai tudástermelés néhány jellemzőjének feltérképezésére vállalkozott. Hat folyóirat szisztematikus áttekintése 2650 tanulmány vizsgá-

32 A kvalitatív kutatásoknál az adatfelvétel idejét, helyét, célpopulációját és mintaméretét, a kvantitatív kutatásoknál ezenkívül a módszert, a reprezentativitást és a valószínűségi mintavételt vettük figyelembe.

latára terjedt ki 1971 és 2021 között, így a következőben tett állításaink is az ebben a nyilvános térben megjelenő hazai társadalomtudományi kutatásokra vonatkoznak.

A szociológiai tudás létrehozása néhány jelentősebb változáson ment keresztül az elmúlt öt évtizedben. Az empirián alapuló megközelítések rendszerváltást követő fokozatos térnyerése a szociológia módszertani eszköztárának fejlődésével párhuzamosan zajlott. A kérdőíves adatfelvételek infrastruktúrájának kiépülése és széles körű elterjedése, a nemzetközi kutatások számának növekedése és azok adatbázisainak elérhetősége, a különböző társadalomstatisztikai adatok diverzifikálódása és mind ezen adatok használatára alkalmas elemzői tudás terjedése mind arra ösztönözheték a kutatókat, hogy empirikus adatokkal keressenek választ kutatási kérdéseikre. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy különösen a *saját* empirikus adatok használata nőtt, és például a statisztikák használata lecsökkent. Kérdéses, hogy ez mennyire köszönhető annak, hogy könnyebbé vált saját adatokat gyűjteni, például az egyszerű és kevésbé költséges online kérdőívek terjedése erre utalhat. Az is lehetséges, hogy a kutatási kérdések változtak oly módon, hogy azokra a másodlagos adatok már kevésbé képesek választ adni. A fentiekkel ugyanakkor nem állítjuk, hogy elméleti hiányossá vált volna a folyóiratok tanulmányaiban tükröződő magyar szociológia: a vizsgált térben az elméleti munkák továbbra is meghatározóak. A szekunder adathasználat eltűnésére sem számítunk. Sőt könnyen lehet, hogy mivel a jó minőségű kérdőíves adatok gyűjtése egyre nehezebbé válik Magyarországon is (Szeitl–Tóth 2020), a nagymintás nemzetközi kutatások (például ESS, ISSP) felértékelődnek a jövőben (Stefkovics et al. 2022).

Az elemzési megközelítések változása mögött a kutatási kérdések változását is sejtjük. A hetvenes-nyolcvanas években a nyilvánosságban megjelent munkák alapján a szakma elsődleges feladatának a magyar társadalom *leírását* tekintette. Ez részben magyarázható azzal, hogy a korábbi időszakból nem álltak rendelkezésre olyan adatok, amelyek fontos, eredeti tudást kínáltak a magyar társadalom szerkezetéről, attitűdjeiről stb., és ezek feltárása lényeges feladat volt. Ez a magyarázat megjelenik a korszakra való visszatekintésekben is. Másrészt, ahogyan azt a tanulmányunk elején is megjegyeztük, a nyilvános megjelenések kontrollja miatt a tények pusztá leírása, például az egyenlőtlenségekre vagy a szegénységre vonatkozóan, már maga rendszerkritikát jelentett, amin keresztül láthatóvá vált a valóság és az ideológia közötti különbség. Mindez nem jelenti azt, hogy a kutatók zárt szakmai fórumokon, elsősorban szóbeli diskurzusokban ne kerestek és adtak volna magyarázatokat a leírt jelenségekre, ezekről azonban kevés információ áll rendelkezésünkre.³³ Feltételezésünk szerint a társadalomról való bővebb tényadatok megléte és a cenzúra megszűnése egyaránt elősegítette a hangsúly átkerülését a nyolcvanas évek második felétől a nyilvános publikációkban is a társadalmi folyamatok *megértésére*, majd a kilencvenes években, a rendszerváltás okozta társadalmi áttrendződés újra, ha csak kisebb mértékben is, de növelte a leíró munkák arányát.

33 A szóbeliség vizsgálatát teszik lehetővé olyan, elsősorban kvalitatív módszerekkel készült források, mint pl. a 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely Szakmatörténeti gyűjteménye, mely a hazai szociológia képviselőinek szakmatörténeti interjúit készíti és gyűjti össze (<https://20szadhangja.tk.hu/szakmatortenet>).

További kutatási irányt jelenthet annak vizsgálata, hogy az 1970-es évek szociológiai publikációihoz képest, amikor a szociológiai írások jelentős mértékben meghatározták a közbeszédet (Kuczi 1991), vagyis aktív részévé váltak a társadalmi tudásnak, a rendszerváltás utáni időszakban a tudományos tudás társadalmiasítása milyen mértékben valósult meg, és a változás milyen okokra vezethető vissza.

Az empirikus megközelítések számos módszertani változáson mentek keresztül. Jóval több kvalitatív kutatáson alapuló publikáció készült, és a kvantitatív megközelítések jelentősége fokozatosan csökkent az elmúlt évtizedek folyóiratcikkeiben, a egyes módszertan pedig csak enyhén nőtt. Ez részben magyarázható a finanszírozás átalakulásával, csökkenésével. Az állami, központosított finanszírozás megszűnése a források csökkenése mellett azok széttöredezését is jelentette. Másrészt, a kvantitatív kutatási módszer segítette a rendszerváltás előtti időszakban a szociológia legitimitásának megteremtését, erősítette az objektív tudományos jellegét. Továbbá a nemzetközi tendenciák is sok esetben a hagyományos kvantitatív felmérések visszaszorulását eredményezték. Ez a tendencia több téma kutatása kapcsán megfigyelhető, ilyen az életmódkutatás vagy a kisebbségi csoportok kutatása. A nemzetközi trendekkel összhangban (Stefkovichs et al. 2022) jelentősen átalakultak a kérdőíves adatfelvételek keretei. Így például az online minták további terjedésére számíthatunk, amely trendet a Covid19-járvány csak tovább erősítette (Messing–Ságvári 2020).

Bizonyos paraméterekre azonban inkább az állandóság volt jellemző. A témák és a témák diverzitása például meglehetősen keveset változtak az elmúlt öt évtizedben. A keresztmetszeti megközelítések, a kérdőívezés kvantitatív módszereken, illetve az interjúzás kvalitatív módszereken belüli hegemóniája is viszonylag stabil maradt az időszakban.

A transzparencia terén komoly hiányosságokat találtunk. A legnagyobb kihívást a kódolás során a saját adatgyűjtések részleteinek felkutatása jelentette, amelyek gyakran – szemben a nemzetközi sztenderdekben használt „adat és módszer” fejezet használatával – inkonzisztensen, a tanulmányok változó pontjain, vagy lábjegyzetekben, mellékletekben voltak közölve, ha egyáltalán közölve voltak. A nemzetközi sztenderdek követő strukturáltság egyre gyakoribb, de még mindig nem általános. Az Open Science mozgalom (Fecher–Friesike 2014) a magyar szociológiát sem hagyta érintetlenül, a transzparencia sokat javult az évtizedek során – igaz, még van javítanivaló (minden ötödik tanulmánynál nem volt ismert az adatfelvétel éve 2020–21-ben).

Az áttekintés ugyanakkor arra is rávilágított, hogy a magyar szociológiai színtér nem minden téren követi a nemzetközi trendeket. Bár enyhe emelkedést mutat, továbbra is alacsony azon tanulmányok aránya, amelyek többféle adatforrásra támaszkodnának vagy kvantitatív és kvalitatív adatokat ötvöznének.³⁴ A kísérleti kutatások aránya elenyésző, annak ellenére, hogy a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban a különböző típusú kísérletek használatának száma jelentősen megnőtt az elmúlt évtizedekben (Gërkhani–Miller 2022, Stefkovichs et al. 2022).³⁵ Emellett a digitális

34 Ezzel kapcsolatban ajánljuk Koltai–Sik–Simonovits (2015) javaslatait.

35 Ezek előnyeiről lásd magyar nyelven: Koltai–Sik–Simonovits 2015, Simonovits 2022.

adatforradalom (Kitchin 2014) nyomán feltáruló új típusú adatok társadalomtudományos felhasználása sokak szerint paradigmaticus változásokat indít el a szociológiában (Csepeli–Prazsák 2004), merőben új kérdésekre adhat választ (Kmetty 2018), és akár marginalizálhatja a hagyományos módszereket (Savage–Burrows 2007). Ilyen paradigmaticus változásokat a magyar szociológiai szinten biztosan nem érzékeltünk. A big datán alapuló elemzések sporadikusak. Persze elképzelhető, hogy ezeket az elemzéseket a kutatók külföldi folyóiratokban közlik, összességében mégis az lehet a döntő ok, hogy a magyar szociológiában még nem terjedt el az új, digitális adatok használata, vagy ezek a kutatási eredmények már nem a szociológiai folyóiratokban jelennek meg. Ez a kérdés összefügg azzal, hogy a hazai szociológiai folyóiratokban való publikáció kiknek, mely területek képviselőinek és mekkora tudományos tőkét tud biztosítani. Végül az online, illetve nem valószínűségi mintavétellel gyűjtött kérdőíves adatok használata megfelel a külföldi trendeknek, jóllehet ezek nagy részét leíró elemzésekre használták a kutatók, annak ellenére, hogy az online minták egyelőre ma Magyarországon csak ritkán alkalmasak a célpopuláció pontos reprezentációját, illetve jó mintavételi keretek híján a véletlenszerű kiválasztás lehetőségét biztosítani (Stefkovic 2021).

Adatgyűjtésünk fő limitációja, hogy a magyar szociológiai tudás egy szeletére, a legfontosabb folyóiratokban közölt tanulmányokra terjedt ki. Megközelítésünk jövőbeni kutatásokban kiterjeszhető a könyvekre, kutatási jelentésekre, egyéb magyar, illetve külföldi folyóiratban publikált írásokra. Továbbá elemzésünk főként az adatgyűjtések módszertani részleteire terjedt ki; fontos lenne azt is megvizsgálni, hogy *hogyan* használják a szociológusok ezeket az adatokat (ezt a témát csak egy változó erejéig érintettük). Nem vizsgáltuk például, hogy az öt évtized alatt hogyan változott a szerzők köre, azok tudományos mezőben elfoglalt pozíciója, intézményi háttere vagy a nemek aránya.

A tudományos munka során meghozott döntések, az adatforrás kiválasztása, a módszer és az adatgyűjtés minden paramétere hatással van a folyamat végén előálló szociológiai tudás jellegére és minőségére. Szisztematikus áttekintésünk egyedi lehetőséget nyújt a szakma számára az önreflexióra, a tudástermelésünk meghatározottságaival való szembenézésre. Jelen tanulmányban mindössze általános trendek bemutatására vállalkoztunk,³⁶ fő célunk a magyar szociológia állapotáról és lehetséges jövőbe mutató útjairól szóló, szakmán belüli diskurzusok előmozdítása volt. A miénk is elsősorban egy kvantitatív vizsgálaton alapuló, leíró jellegű kutatás, ami meghatározta a vizsgálható kérdések körét, és egyéb, például szöveganalitikai vagy más kvalitatív (szakmatörténeti interjúk vagy részt vevő megfigyelő) módszerek felhasználásával és alkalmazásával további irányokba bővíthető.

36 Az itt bemutatott adatok teljes adatbázisa elérhető az alábbi linken, és bárki szabadon végezhet további elemzéseket. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/4NUGK>

7. Irodalom

- Csepeli, G. – Prazsák, G. (2004): Paradigm Change in Sociology. *Review of Sociology*, 10(2): 39–46.
- Fecher, B. – Friesike, S. (2014): Open science: one term, five schools of thought. *Opening science*, 17–47. Cham: Springer.
- Gérxhani, K. – Miller, L. (2022): Experimental sociology. In Gérxhani, K. – de Graaf, N. D. – Raub, W. (szerk.): *Handbook of Sociological Science Section: Handbook of Sociological Science*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 309–323.
- Johnson, T. – Owens, L. (2003) *Survey response rate reporting in the professional literature*. 58th Annual Meeting of the American Association for Public Opinion Research, Nashville, TN
- Kitchin, R. (2014): *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. London: SAGE Publications.
<https://doi.org/10.4135/9781473909472>
- Klaniczay, G. (2014): Volt egy OTKA. BUKSZ-beszélgetés. Klaniczay Gábor beszélget Kertész Jánossal, Váradi Andrással és Zsoldos Attilával. *BUKSZ*, 26(4): 349–359.
- Kmetty, Z. (2018): A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, (5): 683–692.
<https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.5.11>
- Koltai, J. A. – Sik, E. – Simonovits, B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 32–49.
- Kovács, É. – Szabari, V. – Lénárt, A. (2016): (Fel)talált tudomány. *HÍD*, (12) 104–125.
- Körtvélyesi, Zs. (2014): Törvényi változások az OTKA megszűnésével – jogszabályi összehasonlítás. *BUKSZ*, 26(4): 360–362.
- Kuczsi, T. (1991): Magánnyelv – szociológia – közbeszéd. *Replika*, (2–3): 68–80.
- Messing, V. – Ságvári, B. (2020): Mi lesz veled, empirikus társadalomtudomány? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2): 157–160.
- Némedi, D. – Róbert, P. (1995): A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. Beszámoló az MTA IX. Osztálya számára. *Szociológiai Szemle*, (4): 57–72.
- Olsen, W. K. – Haralambos, M. – Holborn, M. (2004): Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed. In Haralambosand, M. – Holborn, M. (szerk.): *Developments in sociology*. Causeway Press, Ormskirk, UK.
- Savage, M. – Burrows, R. (2007): The coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 41(5): 885–899.
- Shrout, P. E. – Fleiss, J. L. (1979): Intraclass correlations: uses in assessing rater reliability. *Psychological Bulletin*, 86(2): 420–428.
<https://doi.org/10.1037//0033-2909.86.2.420>
- Simonovits, B. (2022): *Terepkísérletek alkalmazási lehetőségei a társadalomtudományokban*. Előadás. Kit érdekel még a szociológia, avagy lehet-e korunk kérdéseire válaszolni a szociológia nélkül? Budapest

- Stefkovichs, Á. (2021): Keverni vagy nem keverni? A hibrid adatfelvételekben rejlő lehetőségek politikai témájú kérdőívek esetén. *Statisztikai Szemle*, 99(12): 1127–1155. <https://doi.org/10.20311/stat2021.12.hu1127>
- Stefkovichs, Á. – Harrison, C. – Eichhorst, A. – Skinnion, D. (2022): *The Changing Landscape of Survey Design. A Review on the Use of Survey Modes in Academic Research*. Előadás. 77th Annual Conference of the American Association for Public Opinion Research (AAPOR), Chicago, IL.
- Sturgis, P. – Luff, R. (2021): The demise of the survey? A research note on trends in the use of survey data in the social sciences, 1939 to 2015. *International Journal of Social Research Methodology* 24(6): 691–696. <https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1844896>
- Szabari, V. (2020a): Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, (80): 79–100.
- Szabari, V. (2020b): A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010) Folytonosság vagy megszakítottság? In uő. (szerk.): *Diszkontinuitás*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – Napvilág, 20–39.
- Szeitl, B. – Tóth, I. G. (2020): Hova tovább a nemválaszolókkal? A European Social Survey alapján végzett módszertani kísérlet eredményei. *Szociológiai Szemle*, 30(3): 96–114. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.5>
- von Hermanni, H. – Lemcke, J. (2017): A Review of Reporting Standards in Academic Journals – A Research Note. *Survey Methods: Insights from the Field (SMIF)*. <https://doi.org/10.13094/SMIF-2017-00006>

8. Az adatok elérhetősége

<https://doi.org/10.17605/OSF.IO/4NUGK>

9. Melléklet

M1. táblázat: A kódolás során használt kódlap

Változó neve	Változó értékei
ID-cikk	
ID-forrás	
Folyóirat	<ol style="list-style-type: none"> 1. Replika 2. Társadalomtudományi Szemle 3. Szociológiai Szemle 4. Szociológiai Figyelő 5. Társadalomtudományi Közlemények 6. Valóság
Megjelenés éve	
DOI/link	
Elmélet/empíria	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tisztán elméleti (nem, vagy csak elvétve, nem szisztematikusan tartalmazza empirikus úton gyűjtött adatok elemzését) 2. Empirikus (tartalmazza empirikus úton gyűjtött adatok szisztematikusan elemzését)
Téma	<ol style="list-style-type: none"> 1. Agrár-, faluszociológia 2. Attitűdkutatás 3. Családszociológia 4. Egészségzociológia 5. Elmélet, filozófia 6. Előítélet-kutatás 7. Értékszociológia 8. Feminizmus, gender 9. Fogyasztás, életmód 10. Fogyatékoságtudomány 11. Hálózat kutatás 12. Ifjúságszociológia 13. Információs társadalom, média 14. Jog-, kriminálszociológia, deviancia 15. Kisebbségzociológia 16. Környezetszociológia 17. Kultúra-, művészetszociológia 18. Módszertan 19. Munkaszociológia, gazdaságszociológia 20. Oktatásszociológia 21. Politikai szociológia 22. Pszichológia 23. Reziliencia 24. Sportszociológia 25. Szegénység 26. Szervezetszociológia 27. Szociálpolitika 28. Szociológiatörténet 29. Társadalmi egyenlőtlenség 30. Társadalmi mobilitás 31. Társadalmi rétegződés, struktúrakutatás, integráció 32. Társadalomstatisztika, demográfia 33. Területi szociológia, városszociológia 34. Tudásszociológia 35. Vallásszociológia 36. Egyéb
Elemzés típusa (HA empirikus)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leíró (társadalmi csoportok, társadalmi jelenségek leírására, jellemzésére törekszik) 2. Magyarázó (társadalmi jelenségek magyarázatára, változók közötti kapcsolatokra, korrelációkra, oksági kapcsolatok megértésére törekszik) 3. Kísérleti (kísérleti módszerrel vizsgál oksági kapcsolatokat) 4. Exploratív (a kutatás feltáró jellegű, korábban nem vagy alig vizsgált területet érint és/vagy új módszerekkel)

Időbeliség (HA empirikus)	1. Keresztmetszeti (az adatelemzés és a következtetések egy meghatározott időpontra vonatkoznak) 2. Longitudinális (az adatelemzés és a következtetések időbeli változásokra vonatkoznak)
Adatforrás (HA empirikus)	1. Kvantitatív (mennyiségi adatokkal operáló módszereket használ, pl. statisztika, kérdőív) 2. Kvalitatív (minőségi adatokkal operáló módszereket használ, pl. interjú)
Saját-e? (HA empirikus)	1. Saját (a tanulmány írói saját maguk tervezték és gyűjtötték az adatokat vagy bízták meg adatfelvevő céget az adatgyűjtéssel) 2. Másodlagos (az adatgyűjtés tervezésében, az adatok gyűjtésében nem vettek részt a tanulmány írói)
Kvantitatív módszer (HA kvantitatív)	1. Statisztika 2. Kérdőív (mintavételen alapuló megkérdezés strukturált kérdőívvel) 3. Tartalomelemzés (másodlagos adatforrások [pl. szövegek] szisztematikus kódolása és elemzése) 4. Big data (nagy mennyiségű digitális adat elemzése) 5. Egyéb
Kvalitatív módszer (HA kvalitatív)	1. Interjú (nem specifikált) 2. Narratív interjú 3. Félig strukturált interjú 4. Mélyinterjú 5. Fókuszcsoport 6. Kvalitatív tartalomelemzés 7. Esettanulmány 8. Etnográfia 9. Terepkutatás 10. Antropológia, részt vevő megfigyelés 11. Diskurzuselemzés 12. Egyéb
Másodlagos kérdőív adatforrás (HA kérdőíves)	A másodlagos forrás pontos megnevezése
Adatfelvétel éve KEZDŐ (HA saját)	
Adatfelvétel éve ZÁRÓ (HA saját)	
Adatfelvétel helye (HA saját)	1. Magyarország országosan (a teljes országban zajlott a kutatás) 2. Magyarország szűkebb területe (szűkebb területen zajlott a kutatás) 3. Nemzetközi (több országban zajlott a kutatás)
Adatfelvétel célpopulációja (HA saját)	1. Felnőtt korú magyar lakosság 2. Egyéb
Mintaméret (HA saját)	
Kérdőíves adatfelvétel adatfelvételi módja (HA saját kérdőíves)	1. Postai/önkitöltős 2. Személyes 3. Telefonos 4. Online 5. Hibrid (több adatfelvételi módot egy kutatáson belül ötvöző)
Kérdőíves adatfelvétel típusa (HA saját kérdőíves)	1. Valószínűségi (a mintavételi eljárás tartalmazott véletlenszerű kiválasztást) 2. Nem valószínűségi (a mintavételi eljárás nem tartalmazott véletlenszerű kiválasztást)
Reprezentativitás (HA saját kérdőíves)	1. Reprezentatív (a tanulmány szerint az adatfelvétel bizonyos feltételek mentén reprezentatív meghatározott populációra nézve) 2. Nem reprezentatív (a tanulmány szerint az adatfelvétel nem reprezentatív meghatározott populációra nézve) 3. Nincs reflexió (a tanulmány nem tartalmaz információt a reprezentativitásra vonatkozóan)

A munka és a magánélet közti egyensúly alakulása a kisgyermekkel otthon lévő apák családjában

Work-life Balance in Stay-at-home Fathers' Families

Drjenovszky Zsófia¹ – Sztáray Kézdy Éva²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.2>

Beérkezés: 2022. 08. 09.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 11. 24.

Elfogadás: 2023. 01. 31.

Összefoglaló: A kisgyermekes szülők munka-magánélet konfliktusának vizsgálatai gyakran magától értetődőnek tekintik, hogy ez inkább „női kérdés”. A karrier és a családi élet összehangolásának nehézségei azonban nemcsak az anyát érintik, hanem a család egészének működését is, vagyis az anya és az apa munkaerőpiaci döntései szorosan összefüggnek. Magyarországon a családtámogatási rendszer 1982 óta egyre bővülő körben lehetővé teszi, hogy az apák is három évig otthon maradjanak gyermekeikkel. A vonatkozó statisztikai adatok, melyek szerint igen kicsi azon apák aránya, akik igénybe veszik a gyermekgondozási támogatásokat, azonban azt mutatják, hogy a nemi szerepek változása mellett a magyar társadalomban a gyermekgondozás terheit továbbra is elsősorban a nők viselik.

31 otthon maradó apával készített mélyinterjún és párjukkal kitöltetett kérdőíven alapuló kvalitatív kutatásunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az apák ilyen jellegű részvétele a gyermeknevelésben hogyan és milyen mértékben tudja enyhíteni a szülők munka-magánélet konfliktusát. Kutatási kérdésünket speciálisan az apa otthonlétének időszaka alatt, valamint mindkét szülő munkával kapcsolatos attitűdjének és munkaerőpiaci helyzetének kölcsönhatásában vizsgáltuk, majd ennek alapján kidolgoztunk egy, négy jellegzetes családi mintázatot leíró tipológiát.

Kulcsszavak: otthon maradó apák, munka-magánélet konfliktus és egyensúly, kvalitatív interjúk

Abstract: The investigations of the work-life conflict of parents with young children often take for granted that this is rather a ‘female issue.’ However, the problematic coordination of career and family life affects not only the mother but also the organization and functioning of the family as a whole, meaning that the mother’s labour market decisions are closely related to the father’s similar ones. In Hungary, since 1982 the widening range of shared parental leave enables fathers to remain at home

1 Károli Gáspár Református Egyetem Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet Szociológia Tanszék, e-mail: drjenovszky.zsofia@kre.hu

2 Károli Gáspár Református Egyetem Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet Szociológia Tanszék, e-mail: kezdy.eva.rita@kre.hu

A szerzők a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott, „Változó apaszerepek a mai Magyarországon” című, 20766B800 témaszámú pályázatának keretében végezték.

with their children until up to three years. However, statistics show that among the changing gender roles, the burden of childcare in the Hungarian society is borne mostly by women. There is just an astonishingly small rate of fathers who have taken advantage of childcare benefits. In our research, based on 31 semi-structured in-depth interviews we focus on the fatherhood. Notably, the special group of fathers volunteering to stay at home while the mother has a paid job. The main question of our qualitative research is how and to what extent can engaged fatherhood mitigate the work-life conflict of the parents. This question was specifically examined by the time the father spent at home with his younger child, both parents' attitude to work and the labour market situation, which led us to the elaboration of a characteristic family pattern typology.

Keywords: stay-at-home fathers, work-life conflict and balance, qualitative interviewing

Bevezetés

A munka és a magánélet egyensúlya a családi kötelezettségvállalások, a szabadidő, a fizetett és a nem fizetett munka összeegyeztetését jelenti (OECD 2020). A munka és a mindennapi élet közötti megfelelő egyensúly megtalálása olyan kihívás, amellyel minden munkavállalónak szembe kell néznie. Különösen érintettek a kisgyermekes családok, ahol a munkahelyen való megfelelés mellett a szülők részéről további időt és energiát igényel az otthoni feladatoknak a gyermekek körüli teendőkkel kibővült köre (Winslow 2005). A munka és a magánélet kapcsolatát vizsgáló kutatások – érthető módon – eleinte a dolgozó anyákra fókuszáltak (Hill 2005), hiszen a nők tömeges munkába állásával ők szembesültek a két terület összeegyeztetése körüli konfliktussal (Winslow 2005). Így sokáig viszonylag kevés kutatás foglalkozott ezzel a kérdéssel, hogy a dolgozó apák hogyan tudják összeegyeztetni a professzionális és a privát életüket (Allard et al. 2011, McLaughlin–Muldoon 2014, Hobson–Fahlén 2009). Azonban az utóbbi évtizedekben a szülői szerepek változása során az apák egyre intenzívebb résztvevőivé válnak a családi életnek (Townsend 2002, Jaspers et al. 2022). Egyre inkább bevonódnak az otthoni teendőkbe, emellett viszont a velük szemben támasztott munkahelyi elvárások nem csökkennek, tehát a dolgozó anyákhoz hasonlóan nekik is meg kell küzdeniük a munka és a magánélet egyensúlyban tartásával (Lippe et al. 2006, Duckworth–Buzanell 2009). Különösen érdekes ez a kérdés az olyan gyermekes családok esetében, ahol az apa otthon marad, míg az anya visszatér a munkaerőpiacra. Mind a nemzetközi irodalom (Snitker 2018), mind a magyar kutatások (Takács 2020, Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a) azt mutatják, hogy habár igen alacsony azon édesapák száma, akik elsődlegesen vennék át a gondozó szerepet, számuk mégis nő (Meisenbach 2010, Winslow 2005, Ranson 2012, Rushing–Sparks 2017), így kutatásuk egyre fontosabbá válik.

Az utóbbi időben számos elméleti és empirikus munka készült az apák munka-magánélet dilemmáiról a nemzetközi (például Hobson–Fahlén 2009, Hobson et al. 2011, Shirani et al. 2012, Brandth–Kvande 2019) és a magyar területen egyaránt (például Takács 2017, Geszler 2018b), azonban a kérdést speciálisan az elsődleges gondozóvá előlépő apa gyermekével otthon töltött időszaka alatt, valamint mindkét

szülő munkával kapcsolatos attitűdjének és munkaerőpiaci helyzetének kölcsönhatásában eddig még kevésbé kutatták.

Tanulmányunkban tehát a munka és a magánélet konfliktusára és egyensúlyára fókuszálunk olyan családok körében, ahol az apa legalább egyik gyermekének születését követően – részben vagy teljesen – kilépett a munkaerőpiacról és minimum három hónapot otthon töltött, míg az anya dolgozott. Az otthon maradó apákkal készített mélyinterjúk és párjukkal kitöltetett kérdőívek segítségével arra a kérdésre keressük a választ, hogy az apa ilyen jellegű aktív szerepvállalása a gyereknevelésben és -gondozásban hogyan járulhat hozzá mindkét szülő munka és a magánélet közti egyensúlyának kialakításához, és a felmerülő munka-magánélet konfliktus enyhítéséhez.

Kutatásunk elméleti kereteként először röviden bemutatjuk a munka és a magánélet összeegyeztetésére vonatkozó, általunk használt elméleti megközelítést. Ezután áttekintést adunk a férfiakra és köztük az apákra, majd a célcsoportunkra, azaz a gyermekükkel otthon maradó apákra vonatkozó nemzetközi kutatási eredményekről abból a szempontból, hogy az otthon töltött idő hogyan alakította a munka és a magánélet egyensúlyát családjukban. Elméleti keretezésünk utolsó szakaszában kutatásunk kontextusaként röviden bemutatjuk a magyar családtámogatási rendszert és a gyermekek otthoni gondozását szolgáló családtámogatást igénybe vevő férfiakra vonatkozó statisztikai adatokat. Kutatásunk módszertanának ismertetése után elemzésünkben az elméleti keretezés során felvázolt szempontok szerint ismertetjük a kutatási kérdéseinkre kapott eredményeinket és következtetéseinket.

A munka és a magánélet összeegyeztethetősége

A munka és a magánélet összeegyeztethetőségének jelensége az utóbbi időben igen gyakran kutatott kérdés, és több fogalmat is használnak rá a nemzetközi szakirodalomban. Hol a munka-magánélet (Fisher–Layte 2002, Lippe et al. 2006, Pichler 2009, Snitker 2018), hol a munka-család egyensúlyaként (Bell et al. 2012, Voydanoff 2005), vagy épp a munka-magánélet konfliktusaként (Greenhaus–Beutell 1985) hivatkoznak rá. A fogalom „munka” része ezekben a definíciókban egyértelműen a fizetett munkára vonatkozik (Szalma et al. 2020), míg a „magánélet” vagy a „család” tartalmazza a szabadidőt, a családi életet és a nem fizetett otthoni munkát, beleértve a házimunkát és a gyermekek körüli teendők ellátását (Sebők 2014). A munka és a magánélet vagy a család egyensúlyának fogalma ugyanarra az erőforrásigény- (*resources-demands*) modellre utal, tehát az egyensúly egy „átfogó értékelés arról, hogy az erőforrások elegendőek a munkahelyi és a családi igények kielégítésére, így az egyén részvétele mindkét területen hatékony” (Voydanoff 2005: 825 – ford.: a szerzők). A továbbiakban mi is ebben az értelemben használjuk a kifejezést.

A munka és a magánélet kapcsolatának vizsgálata többszintű (Ochsner et al. 2020), valamint interdiszciplináris (közgazdaságtani, szociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai) megközelítések lehetőségét kínálja. A jelenség makroszintű

vizsgálata az adott ország vagy régió gazdasági és politikai berendezkedésére vonatkozik. A munka és a család viszonylatában – a közgazdasági kérdéseken túl – ez olyan kérdéseket vet fel, hogy az állam a különböző szakpolitikákon keresztül hogyan formálja a foglalkoztatást, a nemek közötti egyenlőséget, és különösen a gondoskodási feladatok megvalósítását (Nagy et al. 2018). (l. részletesebben a *Gyermekekkel otthon lévő magyar apák* című fejezetben). Általánosan megfigyelhető tendencia, hogy a jóléti állam szerepe csökken a gondoskodási feladatok ellátásában, és a piac sem vállalja fel a működéséhez amúgy szükséges társadalmi reprodukció támogatását (Fraser 2016), így az jellemzően a családra és azon belül is a nőkre hárul.

A munka és a magánélet kapcsolatának közép- vagy szervezeti szinten történő elemzése még egy viszonylag alulkutatott terület (Geszler 2018b, Ochsner et al. 2020), az azonban megállapítható, hogy a munkahely, a munkahelyi szervezeti kultúra közvetlen hatást gyakorol a munka-magánélet egyensúlyára (Allard et al. 2011). A családbarát munkahely napjainkban egy fontos célkitűzés, azonban számos kutatás igazolja, hogy a tőke és a gondoskodás ellentétéből fakadóan (Fraser 2016) az ideális munkavállaló még mindig az, aki a munkát helyezi előtérbe, korlátlanul rendelkezésére áll, és nincs gondozási kötelezettsége, ami miatt a karrierjét megszakítaná (Balan et al. 2022).

A makro-, mezo- és individuális szint egymással kölcsönhatásban áll, és együttesen alakítják a családon belüli munkamegosztást, valamint ennek következményeit a munka és a magánélet közötti konfliktusra. Bármelyik szintet elemezzük, a nemi szerepekkel kapcsolatos értékeket, attitűdöket és elvárásokat mindhárom szinten figyelembe kell venni, hiszen mindegyiket formálják (Ochsner et al. 2020). Így a munka és a magánélet konfliktusa az egyik lehetséges, és a szociálpszichológiai és szociológiai kutatásokban gyakran alkalmazott elméleti megközelítés szerint felfogható egyfajta szerepkonfliktusként (Biddle 1986, Nagy et al. 2018, Geszler 2018a). A témával foglalkozó szerzők egy része (például Allard et al. 2011) a Greenhaus és Beutell (1985) által megfogalmazottakból indul ki, mely szerint a munkahelyi és a családi szerep ellátása bizonyos szempontból összeegyeztethetetlen, az egyik megnehezíti a másikban való részvételt és fordítva. Ennek a konfliktusnak kétirányú a természete (Hill 2005, Gutek et al. 1991, Winslow 2005): a munkától a család irányába ható konfliktusról beszélünk, amikor a munka hat negatívan a családi életre, a családtól a munka irányába irányuló konfliktus hatása pedig éppen fordított (Allard et al. 2011).

A szerepek közötti konfliktus mellett a későbbiekben a szerepek összeegyeztethetősége és együttműködése is a kutatások fókuszába került (Greenhaus–Powell 2006). A munka és a magánélet kölcsönhatását a *spillover*-elmélet is megfogalmazza. Eszerint a munka területén átélt tapasztalatok pozitív és negatív módon is átszivárognak a magánéletre, illetve fordítva (Greenhaus–Powell 2006).

A munka és család közötti kapcsolat szerepelméleti megközelítését az utóbbi évtizedekben több kritika is érte, elsősorban annak statikus, valamint normatív jellege miatt, amely nem számol sem a fennálló hatalmi viszonyokkal, sem a társadalom-

politikák keretrendszerével, és így csak korlátozottan alkalmas az emberi viselkedés komplex megragadására (Jackson 1998). Ugyanis – különösen a funkcionista megközelítésű – szerepelméletek a szerepet egyfajta közös, normatív elvárásaként értelmezik, amely előírja a funkcionális szerepnek megfelelő viselkedést a társadalom tagjai számára (Biddle 1986). A kritikák közül a kutatási fókuszunk szempontjából kiemelendő a második generációs férfikutatások során megfogalmazott bírálat a nemi szerepek harmóniaelméleten alapuló megközelítésével kapcsolatban, mely szerint a szerepelméleti megközelítés nem veszi figyelembe a hatalmi egyenlőtlenségeket. Továbbá statikus és egydimenziós jellege miatt nem alkalmas sem a társadalmi változás, sem a nemek közötti változatos viszonyok megragadására (Hadas 2009).

Fentiek megfontolása mellett elemzésünk keretében a normatív szerepelméleti megközelítést azért tartjuk alkalmasnak, mert korábbi kutatásainkból kiderült, hogy az általunk vizsgált apák számára a társadalmunkban uralkodó nemi szerepek és szerepeltvárások egyfajta normatív referenciaként jelennek meg, és azokhoz képest pozicionálják saját magukat. Így a nemi szerepeknek megfelelő viselkedés, vagy – célcsoportunk esetében – éppen azok újradefiniálása befolyásolja a munka és a magánélet közötti viszony alakulását (Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a), így a szerepelméleti megközelítés a vizsgált jelenség individuális és családi szinten történő megértését ebben a speciális csoportban jól szolgálja.

Amennyiben tehát a munka és a magánélet közötti viszonyt a különböző szerepek nehéz összeegyeztethetőségéből fakadó szerepkonfliktusként értelmezzük, a célcsoportunk vizsgálatához szükséges megismerkednünk a szülői szerepek változásának trendjeivel és ezeknek a munka-magánélet egyensúlyára gyakorolt hatásával.

Változó szülői szerepek

Az iparosodást megelőző időszakban a keresőmunka és a család élettere időben és térben nem mindig különült el élesen egymástól, így a férfi és a női szerepek közötti határvonal sem volt olyan egyértelmű (Török 2014). A modernizáció során azonban az apai munkavégzés jellemzően távol került a családtól, így az otthoni munkák ellátása, különösen a gyermekekről való gondoskodás alapvetően az anya feladata lett. A hagyományos családi szerepfelfogás szerint az apa feladata pedig a kenyérkeresés, amellyel a családjának megteremti az anyagi biztonságot (Somlai 2013, Török 2014).

A 20. század második felétől általánossá váló kétkeresős családmódel (Neményi–Takács 2018) a nőkre, különösen az anyákra kettős terhet ró: egyrészt továbbra is meg kell felelniük a korábbi, gondoskodással kapcsolatos szerepeltvárásoknak, hiszen az a „jó anya”, aki minél több minőségi időt tölt gyermekével; másrészt a munkahelyen is helyt kell állniuk, hogy anyagilag is támogassák a családjukat (Latshaw–Hale 2016).

Az elmúlt évtizedekben azonban nemzetközi szinten és hazánkban is (Makay–Spéder 2018) jelentős változások tapasztalhatók a szülői szerepekben és szerepeltvárásokban is: megfigyelhető egyfajta elmozdulás afelől, hogy kizárólagosan az apa lenne a családban a fő kenyérkereső, míg az anya látja el a gondoskodói feladato-

kat. A hagyományos kenyérkereső, védelmező apa normája mellett megjelenik egy új típusú gondoskodó apakép, amely társadalmi elvárás szerint a „jó apa” aktívan bevonódik a gyermek életébe és részt vesz a gondoskodói feladatok ellátásában is. (Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a, Allard et al. 2011, Milkie et al. 2010, Latshaw–Hale 2016, Ranson 2012, Rushing–Sparks 2017, McLaughlin–Muldoon 2014).

A változóban lévő szerepek azt eredményezték, hogy a férfiakra vonatkozóan is megkettőződtek az elvárások: egyrészt növekvő szerepet kell vállalniuk az otthoni, gondoskodáshoz kötődő feladatokban, másrészt fő kenyérkeresőként továbbra is helyt kell állniuk a munkahelyükön és így jó apaként biztosítani a család anyagi ellátását (Daly–Palkovitz 2004, Makay–Spéder 2018). Nemzetközi kutatások viszont azt mutatják, hogy az apák munkaerőpiaci megítélésben kevésbé érzékelhető változás, a szervezeti kultúrában mélyen beágyazottak a hagyományos szerepek és értékek (Ranson 2012), tehát a velük szemben támasztott munkahelyi elvárások nem csökkentek. (McLaughlin–Muldoon 2014).

A szülői szerepek változása következtében valamennyi fejlett országban évtizedek óta érvényesülő tendencia, hogy a férfiak mind nagyobb részt vállalnak a nem fizetett munkából, a házimunkából, illetve a gyereknevelésből; ugyanakkor gyakorlatilag egyetlen országban sem beszélhetünk a nemek közötti egyenlőségről. Az OECD-országokban a 15–64 éves férfiak átlagosan napi 100 perccel több fizetett munkát végeznek, de ez nem ellensúlyozza a nők által végzett, átlag 127 perccel hosszabb nem fizetett munkát (OECD 2022).

A szerepek megkettőződése azonban nemcsak külső elvárás, hanem a nők és férfiak belső igényével is találkozunk. A szakirodalomból látható, hogy mind a férfi, mind a nő részéről megnőtt az igény arra, hogy magas szinten tölthessék be szerepüket nem csupán a munkában, hanem otthon is (Perrone et al. 2009), és az anyák mellett az apák is egyre inkább szeretnének egy kiegyensúlyozott helyzetet a munka és a családi élet (gyermeknevelés) között (Fischer–Anderson 2012, Tracy–Rivera 2010). Ezzel a problémával tehát mind a dolgozó anyáknak, mind a dolgozó apáknak meg kell küzdeniük (Lippe et al. 2006): a nőknek munkaerőpiaci részvételük növekedésével, a férfiaknak pedig az otthoni feladatokban történő egyre intenzívebb részvétellel – ami szükséges teszi a munka-magánélet kapcsolatának vizsgálatát mindkét nem esetében.

A munka és a magánélet összeegyeztethetősége az apák körében – nemzetközi tapasztalatok

Míg a korábbi kutatások elsősorban az anyák munka-magánélet konfliktusára fókuszáltak (Hobson–Fahlén 2009), tehát kevésbé feltárt terület, hogy egy gyermekes apa mennyire tudja összeegyeztetni a különböző szerepeit (Geszler 2018a), az utóbbi időben számos szerző felhívja a figyelmet, hogy egy adott háztartás stratégiájában nem választható el egymástól az anya és az apa tevékenysége, hiszen kölcsönösen hatnak egymásra.

A férfiak munka-magánéleti konfliktusával foglalkozó szakirodalom nagy része a fent részletezett, megváltozott és kettős szülői, és elsősorban apai szerepelvárásokban azonosítja a konfliktus okát. A szerzők szerint a munkával és a családi élettel kapcsolatos, részben hagyományos, részben új szerepek és kulturális elvárások nehezen összeegyeztethetők és nem kompatibilisek (Perrone et al. 2009, Allard et al. 2011, McLaughlin–Muldoon 2014). További konfliktust okozhat egyeseknél, ha a hagyományos nemi szerepeknek nem megfelelő tevékenységekkel töltenek több időt (Sebők 2014, Gutek et al. 1991).

Hobson és Fahlén (2009), valamint Hobson és munkatársai (2011) kutatásaikban többek között kiemelten azzal foglalkoznak, hogy hogyan tudják a gyermekükkel aktívan törődő apák a munka és magánélet közti egyensúlyt elérni, miközben egyre erősebbek a velük és saját magukkal szembeni elvárások. Felhívják továbbá a figyelmet, hogy ezen a területen milyen egyenlőtlenségek mutatkoznak egyrészt a nemek között, másrészt Európa különböző országaiban (Hobson–Fallén 2009): az észak- és nyugat-európai országokhoz képest Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon sokkal nehezebbnek bizonyul a fizetett munkavégzés és a családi feladatok összehangolása, különösen a nők számára (Hobson et al. 2011).

Számos kutatás foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a munkahelyi szervezeti kultúra milyen mértékben családbarát, azaz mennyire tudja támogatni a munka-magánélet összeegyeztetésével szemben támasztott munkavállalói igényeket (például Eby et al. 2005, Allard et al. 2011, Ranson 2012). A kutatásokból egyértelműen kiderül, hogy az új, gondoskodó apa társadalmi normája és a munkavégzési formák egyre változatosabb lehetőségei (például: alkalmazotti munka rugalmassága, saját foglalkoztatás, részmunkaidős foglalkoztatás stb.) együttesen járulnak hozzá a munka-magánélet egyensúlyának alakulásához (Ranson 2012, Milkie et al. 2010).

Az elmúlt három évtizedben születtek olyan kutatások, melyek az anyák és apák közötti különbséget vizsgálták. Az eredmények nem egyértelműek; Hill (2005) korábbi kutatási eredményeket összefoglaló tanulmányában megállapítja, hogy született olyan kutatás, amely a férfiaknál mutatta meghatározóbbnak a konfliktus jelenlétét, más szerint pedig éppen az apáknak egyszerűbb az egyensúly megteremtése (Hill 2005). Schwartzberg és Dytell (1996) kétkeresős családokat vizsgálva mintájukban egyenlő mértékű konfliktust találtak, Tang és Cousins (2005) pedig országok (Nyugat- és Kelet-Európa, azon belül Magyarország) közötti eltérést mutatott ki: szemben a férfiakkal, a közép-kelet-európai nők alacsonyabb konfliktusszintről számoltak be, mint a nyugat-európaiak. Winslow (2005) a gyermektelen és a gyermekes dolgozókat összehasonlítva arra jutott, hogy az utóbbiak nehezebbnek ítélik az egyensúly megtartását, hiszen esetükben egyszerre kell betölteni a szülői és a munkavállalói szerepet. Különösen érdekes a munka-magánélet egyensúlyának, illetve konfliktusának az alakulása az olyan kisgyermekes családok esetében, amelyek – ha átmeneti időre is – azt a nem tradicionális szerepmegosztást vállalják, melyben az apa válik az elsődleges gondoskodóvá, és az anya veszi fel a fő kenyérkereső szerepét.

A munka és a magánélet összeegyeztethetősége a gyermekükkel otthon lévő apák családjának körében – nemzetközi tapasztalatok

Az apaszerep társadalmi és egyéni újraértelmezése lehetőséget teremt arra is, hogy az apa akár az elsődleges gondoskodó (*primary caregiver*) szerepét is betölthesse a családban (Rochlen–McKelley 2009, Rushing–Sparks 2017, Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a). A gyermekükkel otthon lévő apák aránya hazai és nemzetközi viszonylatban csekély, azonban évről évre egyre nő (Snitker 2018, Takács 2020, Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a, Ranson 2012, Rushing–Sparks 2017), így a velük foglalkozó kutatások száma is szaporodik. Ezen kutatások közül a munka-magánélet viszonyát feltáró szakirodalom elsősorban itt is az anyák munka-magánélet konfliktusára fókuszál, vagy az anyák szemszögéből vizsgálja a kérdést (Dunn et al. 2013, Rushing–Sparks 2017, Perrone et al. 2009, Fischer–Anderson 2012).

Vizonylag kicsi azoknak a vizsgálatoknak a száma, ahol az otthon lévő apákat kérdezik a munkával kapcsolatos attitűdjeikről, tapasztalataikról. Különösen igaz ez a posztszocialista térségben, ahol a közbeszédben és a közpolitikák szintjén még kisebb hangsúlyt fektetnek az apák gyermekgondozásba való bevonódására (Aidukaite–Telisaukaite-C. 2020). Így az utóbbi időben bár számos összehasonlító tanulmány jelent meg az apaságra, férfiaságra vonatkozóan (például Hobson et al. 2011, Novikova 2012, Kosakowska-Berezecka et al. 2018), vagy a munka-magánélet összehangolására vonatkozóan (Polkowska 2016), a térség otthon lévő apáira, illetve azok munka-magánélet konfliktusára vonatkozó tudományos érdeklődés még csekély. Pajumets és Hearn (2012) a „régii Európában” munkát vállaló feleséget követő és otthon maradó észt apákat vizsgáló tanulmányukban a célcsoport identitásának alakulását és férfiasághoz viszonyát vizsgálják. Lutz (2018) szintén a posztszocialista kontextusban végzett esettanulmányaiban arra jut, hogy bár az általa vizsgált otthon maradó, kelet-európai apák különbözőek, közös bennük, hogy az otthonlét alatt is fenntartottak valamilyen szintű keresőtevékenységet, amit az apaság hegemon ideáljának való megfelelés kísérletként értelmez.

Így az otthon lévő apák és családjuk munka és magánélet összeegyeztethetőségét vizsgáló kutatások bemutatása során a nyugat-európai és észak-amerikai kutatási tapasztalatokat tudjuk számba venni.

Shirani és munkatársai (2012) eredményeikben arról számoltak be, hogy a vizsgálatukban szereplő apák a munkahely részéről negatív visszajelzést kaptak, mikor bejelentették, hogy ők maradnak otthon a gyerekekkel. Holter (2007) egyenesen azt találta, hogy a gondoskodó apákat diszkriminálja a munkahely. Nakazato (2017) otthon maradó japán apákat vizsgálva szintén negatív munkahelyi attitűdöktől való félelemről számolt be.

Hasonló eredményt kapott Rushing és Powell (2014), bár hozzátették, hogy a vizsgált édesapák a kritikák ellenére teljesen komfortosan és elégedettnek érezték magukat otthoni szerepükben, mely lényegében összefüggésben volt a vágy-

gyal, hogy ők otthon akartak maradni. A munka és a magánélet összeegyeztetése szempontjából tehát fontos mutató az adott helyzettel való elégedettség. Ezt vizsgálta Merla (2008), valamint Rochlen és munkatársai (2008b) is, és arra jutottak, hogy ezek az édesapák elégedettek helyzetükkal, úgy gondolják, ezzel teszik a legjobbat a családnak: amellett, hogy ők gondoskodnak a gyerekekről, támogatják az anyát is a munkájában. Ranson (2012) arra jutott, hogy míg hanyatlik az a nézet, hogy az apának az egyetlen feladata a kenyérkeresés (s ebből a szempontból egyre közelebb kerülnek a dolgozó anyákhoz), a szervezeteknél továbbra is mélyen beágyazottak a hagyományos értékek, így a férfiak kevés támogatást kapnak a gondoskodási szerepük betöltésében a munkahelyüktől. Milkie és szerzőtársai (2010) szerint, ha valaki sokat dolgozik egy nap a munkahelyén, az csökkenti a munka és a magánélet közti egyensúlyt, így akik kevesebb időt tudnak gyermekükkel tölteni, kevésbé érzik magukat sikeresnek a munka-család egyensúlyt tekintve. Az új típusú férfi és az új típusú körülmények (például: az alkalmazotti munka rugalmassága, a saját foglalkoztatás, a munkaórák száma és jellege stb.) együttesen járulnak hozzá a munka-magánélet egyensúly változásának magyarázatához (Ranson 2012). Azaz a munka és magánélet közötti egyensúlyozás nem csupán a nőknél, hanem a férfiaknál is nehézségként léphet fel, és a nőkhöz hasonlóan a férfiaknál is alternatívaként merülhet fel a munkaerőpiacról történő – átmeneti – kilépés. Így a gyermekkel való otthonlét jó alternatívája lehet a férfiak számára is a már nem eléggé vonzó (például: nem megfelelő karrierút, nem megfelelő piaci környezet, kiegészés...) fizetett munkával szemben. A gyermek elsődleges ellátása továbbá olyan lehetőség, mely a törvényileg is legális helyzet mellett a környezet részéről is pozitív megítélését vonhat maga után.

Az anyák elégedettségének vizsgálata is több kutatás tárgya (Perrone et al. 2009, Fischer–Anderson 2012, Dunn et al. 2013), itt azonban vegyesebb képet kapunk. Meisenbach (2010) rámutatott, hogy bár a munkába visszatérő anyák értékelik függetlenségüket és azt, hogy karrierjükben tovább tudnak lépni, azonban nehéznek ítélik a munka-magánélet egyensúlyának megtartását, fokozott stresszről és aggodalomról számoltak be, valamint jelentkezik a büntudat érzése is (Drjenovszky–Sztáray Kézdy 2022). Rushing és Sparks (2017) pedig éppen azt kapták eredményeikben az anyákat megkérdezve, hogy ez a fordított felállás eredményezte a többségük számára a munka-magánélet közti egyensúly elérését, mivel többségüknek a karrierje kiemelten fontos volt. Dunn és munkatársai (2013) arra jutottak, hogy bár egyedülálló kihívásokkal állnak szemben ezek a családok, a nehézségek ellenére a nők számos előnyről számoltak be: magabiztosabbak és asszertívabbak lettek, tudták folytatni karrierjüket. A munka és a magánélet egyensúlya szempontjából szintén fontos tényező az otthoni munkák megosztása. Ezt vizsgálta Chesley (2011) otthon lévő amerikai apák családjának körében és arra jutott, hogy az apák azzal támogatják az anyákat a munkavégzésükben, hogy leveszik róluk a terhet a gyermeknevelés és a házimunka terén, ezzel segítve számukra a munka-magánélet

közti egyensúly elérését, ugyanis ebben a családi felállásban mindkét fél számára a fizetett munkavégzés és az otthoni teendők együttes intézése nehézséget jelenthet (Perrons 2003). Ezekben a családokban az anyák jellemzően esténként és hétvégén tudnak minőségi időt tölteni a családjukkal és gyermekeikkel, ami jelentősen képes csökkenteni a munka és a magánélet konfliktusát (Latshaw–Hale 2016, Rushing–Powell 2014). Doucet (2004) és Merla (Doucet–Merla 2007) pedig otthon lévő kanadai és belga apák vizsgálata során jutottak arra, hogy ezek az apák az otthonlétből eredő konfliktusukat sokszor részmunkaidős fizetett munkával, vagy nem fizetett önmegvalósító, illetve közösségi munka vállalásával enyhítik, ezzel is fenntartva a hagyományos férfiidentitásnak megfelelő szerepüket.

A nemzetközi kutatási tapasztalatok alapján összességében tehát igen vegyes képet kaptunk arról, hogyan alakult a munka és a magánélet egyensúlya az otthon lévő apák családjában. Mielőtt rátérnénk a magyar családok vizsgálatára ebből a szempontból, ismerkedjünk meg az apák otthonlétére vonatkozó jogi környezettel és társadalmi kontextussal.

Gyermekükkel otthon lévő magyar apák

Egy társadalomban az apák aktív részvételének mértéke a kisgyermekek gondozásában rendkívül bonyolult, történelmileg, kulturálisan és gazdaságilag is meghatározott, továbbá erősen függ a vonatkozó szociálpolitikai intézkedésektől, így az adott ország családtámogatási rendszerétől is. A nemzetközi szakirodalomban többféle családtámogatási tipológia ismert, amelyek attól függően, hogy mire helyezik a hangsúlyt, osztályozzák az egyes családtámogatási rendszereket.

A familizáló családtámogatási rendszerek a gyermekek családban, otthon történő ellátását ösztönzik, vagy implicit módon, mikor nem nyújtanak ellátást az otthonlét idejére, vagy explicit módon, azaz juttatások, kedvezmények útján támogatják a családon belül zajló gyermekgondozást. Ezt lehet akár konzervatív módon is megtenni, úgy, hogy csak a nőket támogatják a gyermekek otthoni gondozása során különböző ellátási formákkal, vagy akár gendersemleges módon, vagyis az ellátások a szülők között szabadon megoszthatók, mint Magyarországon. Ezzel szemben a defamilizáló rendszerek a kétkeresős családmodellt támogatják és számos intézkedéssel ösztönzik az apák aktív bevonódását a gyermekek gondozásába (Leitner 2003, Javornik 2014). Javornik (2014) nyolc posztszocialista európai uniós tagállam szakpolitikáinak elemzésében Magyarországot explicit familizáló rendszernek nevezi, melynek kulcsfontosságú jellemzője a hosszabb szülői szabadság lehetősége. Saxonberg (2013) a familizáló-defamilizáló modellt kritizálva egy új tipológia bevezetését javasolja, amely a genderizáció mértékén alapul. Ennek alapján megkülönböztet genderizáló szakpolitikákat, amelyek eltérő nemi szerepeket kívánnak megerősíteni a férfiak és nők számára, és degenderizáló szakpolitikákat, melyek megszüntetni kívánják az eltérő nemi szerepeket, valamint hibrid rendszereket,

mint ahová az általa a posztkommunista országok közül legnagyobbvonalúbb családpolitikával rendelkezőnek tartott Magyarországot is sorolja.

A magyar családtámogatási rendszer 1982 óta egyre bővülő körben teszi lehetővé, hogy a gyermek megszületését követő években a férfiak is aktívan vegyék ki a részüket a gyermeknevelésből. Így napjainkban a gyest és a gyedet az apák ugyanolyan feltételekkel vehetik igénybe, mint az anyák, mindkettőt szabadon megosztva egymás között. Ezenkívül 2002 óta gyermek születése esetén öt munkanapnyi pótszabadság illeti meg az apát (OECD Social Policy Division 2021: 32), amely az EU 2019/1158 számú irányelve alapján 2023-tól tíz napra emelkedett.³ A magyar családtámogatási rendszer tehát lehetővé teszi ugyan, azonban nem ösztönzi az apák részvételét a kisgyermek otthoni gondozásában például az – elsősorban a skandináv országokban ismert – át nem ruházható apakvótával, vagy bónuszidőszakkal, ugyanis nemzetközi tapasztalat szerint az átruházható, illetve megosztható támogatások önmagukban nem bizonyulnak hatékonynak az apák gondozásban való aktív részvételére ösztönzésében (Mitchell 2022). Tehát az átruházható vagy a szülők között szabadon megosztható ellátások inkább tekinthetőek a család anyagi biztonságát biztosító intézkedésnek, mint az apaságot erősítő eszköznek (Aidukaite–Telisauskaite-C. 2020).

Továbbá a vonatkozó attitűdvizsgálatokból is azt látjuk, hogy – hasonlóan más posztszocialista országokhoz (Kosakowska-Berezecka et al. 2018, Lutz 2018) – Magyarországon is megjelenik ugyan az új típusú, gondoskodó apa normája, a gyermekével otthon maradó apa még ebbe a képbe is ritkán illeszkedik (Spéder 2011, Makay–Spéder 2018).

Ezt támasztják alá a vonatkozó statisztikai adatok is, melyek azt mutatják, hogy hazánkban – bár egyre növekvő, azonban – nemzetközi összehasonlításban (OECD Social Policy Division 2019) még mindig viszonylag alacsony azon családok aránya, ahol az édesapa hosszabb-rövidebb időre maga marad otthon a gyermekkel, mint fő gondoskodó, és az édesanya válik a család fő kenyérkeresőjévé. A KSH adataiból (KSH 2022) és a MÁK-tól egyedi adatkéréssel beszerzett információkból tudjuk, hogy 2021-ben a gyest igénybe vevők 5,7 százaléka volt férfi, a gyed esetében ez az arány már 22,6 százalék. A gyedet igénybe vevő férfiak száma 2014 óta majdnem tizenegyszeresére növekedett. Ez részben magyarázható a 2014-es, majd 2016-os jogszabályváltozással, mely lehetővé tette a munkavégzést családtámogatás igénybevétele mellett is. Azaz a növekedés részben az ellátás igénybevétele mellett is dolgozó férfiak megjelenésének köszönhető. Ugyanis a gyedet igénybe vevő férfiak majdnem kétharmada dolgozik.

3 Az egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról szóló, 2022. évi LXXIV. törvény 130. §-a A munka törvénykönyvéről szóló, 2012. évi I. törvény 118. § (4) bekezdését 2023. január 1-i hatállyal a következőképpen módosította: „Az apa gyermeke születése esetén legkésőbb a gyermeke születését követő, vagy gyermek örökbefogadása esetén legkésőbb az örökbefogadást engedélyező határozat véglegessé válását követő második hónap végéig tíz munkanap szabadságra (a továbbiakban: apasági szabadság) jogosult, amelyet kérésének megfelelő időpontban, legfeljebb két részletben kell kiadni. Az apasági szabadságra a munkavállaló akkor is jogosult, ha a gyermeke halva születik, vagy meghal.”

Ebből is következtethetünk arra, hogy a gyermek otthoni gondozását szolgáló családtámogatást igénybevevő férfiak köre nem egyezik meg teljes mértékben a gyermekükkel otthon maradó, elsődleges gondoskodóvá előlépő apák körével. Más kutatásokból tudjuk, hogy a két kör szociodemográfiai háttere is különbözik. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a különböző gyermekgondozási ellátásban részesülő férfiak jellemzően alacsonyabb iskolai végzettségűek (70 százalékuknak nincs érettségije), tízből négyen falvakban élnek, vagyis nem az az általános, hogy a magasabb státusú apák mennek gyestre, gyedre (Gregor 2016: 107). A gyedet igénylő apák területi eloszlásából is azt látjuk, hogy elsősorban Magyarország északkeleti, szegényebb, elmaradottabb régióiban jellemzőbb ez a stratégia (NEAK 2021). Nemzetközi és hazai kutatásokból pedig az derül ki, hogy az alacsonyabb végzettségű férfiak kisebb arányban élnek a tényleges otthonmaradás lehetőségével (Szikra 2010, Rostgaard–Ejnaers 2021), valamint az új típusú, gondoskodó apaság és a kisgyermekkel való tényleges apai otthonlét inkább a diplomásokra és magasabb státuszúakra jellemző (Gregor 2016).

Jelen kutatásunkban mi tehát azokra a családokra koncentrálunk, ahol az apa – függetlenül a családtámogatási ellátások igénybevételétől – ténylegesen otthon maradt a gyermekével, míg az anya visszatért a munkaerőpiacra, és körükben vizsgáljuk, hogy a hosszabb apai otthonlét hogyan járulhat hozzá a szülők esetleges munka-magánélet konfliktusának enyhítéséhez és a kielégítő munka-magánélet egyensúly megteremtéséhez.

Módszertan és mintavétel

Kutatási kérdéseink megválaszolására tehát olyan apákkal szerettünk volna interjút készíteni, akik gyermekük születését követően valamely időszakban legalább három hónapot maradtak otthon, míg az anya dolgozott. Ahogy a korábbi fejezetben kifejtettük, a célcsoportunk igen szűk és nehezen körülhatárolható, így az interjúalanyok felkutatása során igyekeztünk minden olyan forrást felkeresni, ahol reméltük, hogy elérhetőek lehetnek. Felvettük a kapcsolatot apaklubokkal, apabloggerekkel, internetes apafórumokkal és -csoportokkal, valamint védőnőkkel és olyan munkaadókkal, amelyek extra kedvezményt nyújtanak az apáknak, továbbá a témához kapcsolódó kiadványok szerkesztőivel, végül ismeretségi körünkől kiindulva hólabdamódszerrel is dolgoztunk.

Az interjúk megszervezésére és lebonyolítására 2018–2020 során került sor. Összesen 31 apával készítettünk félig strukturált mélyinterjút és vettünk fel egy szociodemográfiai kérdőívet. Az interjúk hossza egy órától a két és fél óráig terjedt. Kutatásunk az otthon lévő apa – dolgozó anya családmódelletel teljes körű, sok szempontú feltárását célozta, azonban jelen cikkben az interjú-vezérfonalunk témái közül az alábbiakat elemezzük: az interjúalany munkával kapcsolatos attitűdjei és tapasztalatai, a munkahelyének döntésére adott reakciói, az otthoni, háztartási munkával és gyermekgondozással kapcsolatos attitűdök, a családban megvalósult

munkamegosztási gyakorlatok, a családi szerepekkel kapcsolatos percepciók, valamint az otthon töltött időszak általános értékelése.

Annak érdekében, hogy az adatokat komplexen tudjuk elemezni és eredményeinket családi kontextusban értelmezni, egy rövid kérdőívet az interjúalanyaink párjával is kitöltöttünk. Nyitott kérdéseinkben arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyiben segítette a munkába való visszatérését, karrierjét, hogy a párja maradt otthon a gyermekükkel, illetve összességében hogyan értékelték ezt a helyzetet, mennyire voltak vele elégedettek. Az elemzés során az interjúszövegeket a kérdőívek válaszaival összevetettük, hogy egyrészt lássuk mindkét fél véleményét ugyanarról az élethelyzetről, másrészt pedig, hogy az anyák és az apák tapasztalatait egymás kölcsönhatásában vizsgálhassuk.

Az interjúkról az alanyok tájékozott beleegyezése mellett hangfelvétel készült, amelyek szó szerinti átírata képezte az elemzés alapját. Elemzésünk során Braun és Clarke (2006) tematikus elemzési módszerét követtük, részben deduktív, elméletvezérelt, részben induktív, adatvezérelt megközelítést alkalmazva. Először az elméleti megközelítésből és a kutatási, valamint interjúkérdéseinkből kiindulva összeállítottunk egy kódlistát, amelyet az interjúátíratok többszöri, alapos átolvasása alapján induktív módon kiegészítettünk az interjúszövegekből beazonosított kódokkal. Az interjúátíratok lekódolása során a releváns szövegrészek mindegyikéhez hozzárendeltünk egy vagy akár több kódot. Kódrendszerünket tehát rugalmasan kezeltük, azaz a kódolás során bizonyos kategóriákat összevontunk, másokat további alkódok szerint részleteztünk, új kódokat hoztunk létre, illetve néhányat elhagytunk. A kódolást követően először az egyes kódcsoporthoz tartozó szövegrészeket interpretáltuk, hasonlóságokat és különbségeket kerestünk a kódolt adatok között, majd összefüggéseket kerestünk az egyes kódok, illetve kódhoz tartozó szövegek között. Az anyakérdőívek nyitott kérdéseire adott válaszokat hasonló módon kódoltuk, elemeztük, majd összevetettük az apainterjúk kódolásának eredményével.

A cikkben szereplő idézetek forrásánál a férfi interjúalanyokat számokkal (1–31), az anyákat az apa sorszama mellé tett anya kiegészítéssel (1 anya–31 anya) jelöltük, az azonosításra alkalmas adatokat pedig az alanyok anonimitásának megőrzése érdekében töröltük.

A mintánkba került családok közül huszonegyen Budapesten, illetve az agglomeráció kisebb településein, további hárman más magyar városban, illetve hét interjúalany – jellemzően az anya Európai Unió valamelyik intézményében vállalt munkája miatt – más európai fővárosban élt az apa gyermekkel való otthonlété idején.⁴ Két szülőpár kivételével mindenki házasságban élt a gyermek(ek) születése-

4 Két okból döntöttünk az otthonlét alatt nem Magyarországon élő hét család mintánkban való megtartása mellett: egyrészt ezek a családok is Magyarországon, a magyar közegben szocializálódtak, tehát döntésüket alapvetően a magyarországi kontextusban hozták meg, továbbá többségük csak átmenetileg költözött külföldre. Lutz (2018) is arra mutat rá, hogy a poszt-szocialista térségből Nyugatra migráló és otthon lévő apák attitűdjeiben a kibocsátó térség „jelentős nyomokat hagy”. Másrészt az interjúkból az derült ki, hogy a megkérdezettek döntésében szinte alig játszott szerepet, hogy az otthonlét alatt milyen jóléti ellátásban részesülnek, a munkahelyük megtartása mennyire biztosított stb., tehát a gondoskodási politikától függetlenül hozták meg döntésüket. A teljes minta egy része nem is élt a családátmogatósi ellátásokkal, néhányan nem is emlékeztek pontosan, hogy felvettek-e, vagy a gyermek anyja vett-e fel gyest vagy gyedet.

kor. A vizsgált családok – egy örökbefogadó pár kivételével – egy–négy vér szerinti gyermeket neveltek, az apák legtöbbször egy gyermek, mások két vagy akár három gyermek mellett is otthon volt. Az otthonlét időtartama a legtöbb esetben egy-két évig terjedt, a legrövidebb időtartam három hónap, a leghosszabb tizenegy év volt. A mintában az édesanya legkorábban a gyermek fél éves korában ment vissza dolgozni, a legtöbb esetben a gyermek egy- és két éves kora között. Az apák többsége a harmincas, illetve negyvenes éveiben járt, a legfiatalabb 27, a legidősebb 64 éves volt, míg az anyák átlagéletkora 39 év volt az adatfelvétel idején. Nemzetközi tapasztalatokhoz (Brandth–Kvande 2019) hasonlóan igyekeztünk minél több alacsonyabb iskolai végzettségű interjúalanyt elérni, így végül a mintánkban szereplő apák egyhatoda, míg az édesanyák közül egyetlen egy nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, csak érettségivel. Azaz mintánk elsősorban magasabb státuszú kisgyermekes családokat tartalmaz. A szülők munkaerőpiaci státuszát tekintve a megkérdezettek egyike sem volt munkanélküli. Az apák többsége (17) beosztott alkalmazottként dolgozott az otthonlétet megelőzően, további hét vezető beosztásban, míg hétnek saját vállalkozása volt. A mintánkba került apák fele vette igénybe a magyar családtámogatások egyikét (gyes vagy gyed), a többiek vagy fizetés nélküli szabadságon voltak, vagy részmunkaidőben dolgoztak, illetve saját vállalkozásukat vitték az otthonlét alatt, vagy mivel nem Magyarországon éltek, nem is voltak arra jogosultak. Az anyák fele beosztott alkalmazottként dolgozott, negyede vezető beosztásban, a többiek pedig vagy tanultak vagy alkalmi munkákat vállaltak vagy saját vállalkozásban dolgoztak a gyermek születése előtt. Kétharmaduk korábbi munkahelyére tért vissza, míg a többiek vagy új munkahelyen kezdtek, vagy posztgraduális tanulmányokat folytattak az apa otthonléte alatt. A legtöbben beosztottként dolgoztak, azonban egyhatoduk vezető pozíciót vállalt a visszatérést követően.

Elemzés – kirajzolódó családi mintázatok

A szülők otthoni teendőinek, a fizetett munka terheinek és a karriercélokak az összeegyeztetése sok szempontot mérlegelő családi döntés eredménye. A kisgyermekes szülőknek nemcsak a teendők és a kívülről és/vagy belülről falkadó elvárások közötti egyensúlyt kell megtalálni, hanem a két szülőnek egymás között is konszenzusra kell jutnia a szerepek megosztása területén. Különösen igaz ez abban az esetben, ha az anya iskolai végzettsége, karrierlehetőségei megegyeznek, vagy akár jobbak, mint az apáé (Ochsner et al. 2020). Korábbi tanulmányok kimutatták, hogy ha az apa egy bizonyos ideig otthon marad a gyerekével, az elősegítheti az anya számára a munka és a magánélet közötti egyensúly kialakulását (Rushing–Sparks 2017, Paré–Dillaway 2005). Ugyanakkor az anya munkahelyre történő korai visszatérése esetén fokozódhat a szerepek összeegyeztetéséből adódó stressz, és akár büntudat is felléphet (Meisenbach 2010). Ugyanígy az apák is szerepkonfliktusba kerülhetnek a külső és belső kettős elvárások miatt (Hobson et al. 2011), ellenben, ha komfortos-

nak ítélik meg vállalt, nem tradicionális szerepüket, akkor ez pozitív hatással lehet az étellel való elégedettségükre. (Rochlen et al. 2008a, Rochlen–Mckelley 2009, Fischer–Anderson 2012).

Az interjúk és a kérdőívek elemzése alapján is megállapítható, hogy ez az élethelyzet a valóságban sokszínű képet mutathat mind az anya, mind az apa munkamagánélet egyensúlya szempontjából. Az otthon maradó apa – dolgozó anya családmódelben az anyák és az apák igen változatosan értékelik a kialakult helyzetet, azonban kirajzolódnak bizonyos jellegzetes mintázatok: nem feltétlenül csak az anya helyzetére nyújthat megoldást a gyermekgondozási terhek és az otthonmaradás idejének ilyen jellegű megosztása, de lehet ez akár egy konfliktuskezelési alternatíva több szempontból az apa, vagy esetleg mindkettőjük számára is.

Ez a szituáció azonban nem szűkíthető le csupán a családi konfliktuskezelésre, hanem teret enged a családon belüli viszonyok egyéb dimenzióinak vizsgálatára is. Az otthoni feladatok (háztartási munka, gyermekek körüli teendők) mélyebb elemzése rámutat arra, hogy ezt az időszakot egy döntően kiegyenlített munkavégzés jellemzi, mely hozzájárul a családon belüli egyenlőtlenségek csökkentéséhez, vagyis az apa otthonléte és aktív részvétele a kisgyermekek gondozásában családi és társadalmi szinten is hozzájárulhat a nemi egyenlőtlenségek csökkentéséhez. Ugyanakkor nem elégedhetünk meg csupán az apához és az anyához köthető feladatok vizsgálatával sem, a két fél egymással való kapcsolatának elemzése szintén fontos szempont. Eredményeink ezen a téren is az otthonlét pozitív hatását mutatják: az otthon töltött idő alatt erősödött a szülők közötti szövetség, növekedett a két fél közötti megértés és bizalom, valamint az egymás iránti megbecsülés (Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021a).

Korábbi vizsgálatunkban (Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021b) rámutattunk, hogy a magyar édesapák munkahelyi tapasztalataiból többnyire a szervezeti kultúra semleges hozzáállása rajzolódik ki. Sem az otthonmaradás ténye, sem a visszatérés nem okozott különösebb problémát az apa munkahelyén annak ellenére, hogy többségük félt a bejelentés következményeitől. Az egyéni személyes reakciók azonban mind vezetői, mind kollegiális szinten többnyire pozitívnak mondhatók.

Mivel meggyőződésünk, hogy a munkával és a családi étellel való elégedettség csak családi kontextusban értelmezhető, ezért kidolgoztunk egy, négy jellegzetes családi mintázatot leíró tipológiát mindkét fél munkája és magánélete közti egyensúly szempontjából. A munka és a magánélet összeegyeztethetősége hatással van az étellel való elégedettségen keresztül a családok jóllétére, amelyet korábbi kutatásunk során részletesen vizsgáltunk (Sztáray Kézdy–Drjenovszky 2021b). Az otthon lévő apa – dolgozó anya családok körében a munka-magánélet egyensúlyhoz hasonló tipológiát tudtunk felállítani a családi jóllét szempontjából.

Az első típus azokat a családokat foglalja magába, ahol az apa otthonmaradása elsősorban az anya munka-magánélet konfliktusát enyhítette. A második típusba azok a családok tartoznak, ahol ez a döntés mindkét szülőt segítette a munka-magánélet

egyensúly elérésében. A harmadik típusba került családokban az apa otthonmaradása elsősorban az apa munka-magánélet konfliktusát oldotta fel, míg a negyedik típusba azokat a családokat soroltuk, ahol az apa otthonléte indifferens vagy éppen negatív hatással volt a szülők munkájának és magánéletének összeegyeztettségére.

Az *első típusba* tartozó családokban az anya számára különböző okoknál fogva fontos volt, hogy minél hamarabb visszamehessen dolgozni, és munka-magánéleti konfliktust okozott volna, ha tovább otthon kellett volna maradnia kisgyermekével. Vagy azért, mert alkatánál fogva nehezen bírta ezt az életformát, „*tehát ő még szülés előtt úgy gondolta, hogy ő nem akar otthon maradni a gyerekkel, hanem ő szeretne majd dolgozni*” (30). Más esetekben pedig a munkahely, de főleg a betöltött pozíció, vagy egy vissza nem térő lehetőség elvesztésével járt volna a hosszabb szülési szabadság: „*...mivel a feleségemnek hivatali munkája volt, ...nem lehet a gyerekünkkel nagyon huzamosan itthon*” (2); „*és akkor így hirtelen kiderült, hogy lehet, hogy el tud helyezkedni, és ez úgy tűnt, hogy egy ilyen soha vissza nem térő alkalom, ezt most kell csinálni, mert ki tudja, lehet, hogy utána fél évig nem lesz semmi, vagy egy évig, vagy kettőig...*” (30). Mindezek mellett az anya jó kézben akarta tudni a gyermekét, a bölcsőde lehetőségét pedig többen elutasították: „*Jobb érzés volt így, mint bölcsődébe adni egy egyéves gyereket. Valószínűleg nem is mentem volna dolgozni akkor, ha a férjem nem marad otthon a gyerekkel.*” (3 anya); „*Nagyon sokat segített, hogy a férjem otthon maradt a picivel, mert így nyugodtan tudok dolgozni, mert tudom, hogy jó kezekben van. Ha a férjem nem maradt volna otthon, akkor sem adtuk volna be a gyermekeket bölcsibe, viszont a »jó szülőségemnek« nem biztos, hogy jót tett volna, ha 5-6 évig folyamatosan otthon vagyok a gyermekekkel*” (22 anya). A családok eleve nem bíztak meg a bölcsődei ellátásban: „*... úgy bölcsődét nem akartunk*” (6). „*Nem visz rá a lélek*” (22). Illetve – hasonlóan más korábbi kutatáshoz (Blaskó 2011) – azt szerették volna, ha hároméves koráig otthon marad a gyermekük: „*Ha lehet, akkor maradjunk otthon 3 évig [...] egyébként nyilván kétévesen be lehetett volna hajítani egy bölcsibe*” (27).

Az *első típusba* tartozó édesapáknál viszont nem értünk tetten semmiféle munka-magánéleti konfliktust az otthonmaradás előtt, és szívesen vállalták a helycsere-t, még ha tudták is, hogy mit kockáztatnak ezzel: „*világos volt, hogy nekem... kicsit halasztani kell a karrierindításomat, vagy karrierterveimet*” (3). Más esetekben az édesapa előtte is sokat volt otthon, rugalmas munkaidőben dolgozott (például vállalkozóként), kivette részét a gyermek körüli teendőkben, így számára igazából nem járt változással az édesanya visszatérése a munkába. Jellegzetes attitűdöt fogalmazott meg ezzel kapcsolatban egyik vállalkozó interjúalanyunk: „*és akkor megbeszéltük, hogy én nagyon lusta vagyok, és nem szeretnék dolgozni, ő meg nagyon szorgalmas lány és szeret dolgozni, a bölcsi az meg eleve rossz ötlet*” (22).

Az édesapák ebben az esetben tehát azért tudták párjuk visszatérési szándékát könnyedén támogatni, mert a munkájuk jellegéből adódóan ezt viszonylag könnyen meg tudták valósítani, hiszen többségük a saját vállalkozásában dolgozott, vagy ki-sebb szervezetben, illetve kutatási vagy oktatási területen.

Az elemzés során az első típus két altípusát különböztettük meg. Az első esetben az apák mindvégig boldogan vállalták ezt a feladatot, a másodikba pedig azokat a családokat soroltuk, ahol eleinte mindkét fél számára jó megoldásnak tűnt az apa otthonmaradása, azonban végül az apa nehezen élte meg ezt az időszakot, mivel az otthonmaradás során erős munka-magánéleti konfliktussal szembesült: „...*igazából a legnagyobb probléma vagy konfliktus az volt, hogy én egy idő után elkezdtem nagyon depressziós lenni, mert nem tudtam csinálni a saját projektejemet, vagy a saját dolgomat, és akkor így egyre jobban frusztrált ahogy így telt az idő.*” (3). Egy másik szülőpár pedig úgy osztotta meg az otthonlétet, hogy mindketten részmunkaidőben dolgoztak, és felváltva maradtak otthon a gyermekkel heti 2,5 napot. Ez az édesapa is arról számolt be, hogy sem otthon, sem a munkában nem tudott a saját elvárásai szerint teljesíteni: „*A munka és a család összeegyeztetése kihívás ilyen apaként, ha az apa így be van vonódva*” (10). Így a következő gyermek mellett, ha otthon maradna, biztosan félbehagyná a munkáját.

A második, *legnépesebb (!) típusba* azokat a családokat soroltuk, ahol a férfi otthonmaradása – hasonlóan az első típushoz – az anyának segített a munka és magánélet közti egyensúly elérésében és emellett az apa különböző okokból eredő munka-magánéleti konfliktusára is megoldásul szolgált. Az anya itt is jellemzően „*nehezen viseli a monotonitást. Tehát ő azt szereti, ha sok ember veszi körül, és akkor dinamikusabban mennek a dolgok*” (24), míg az apa számára több esetben ez nem annyira fontos: „*akkor egyértelműen beszéltünk róla, hogy ő mindenképpen szeretne karriert építeni, én meg azt annyira... nem tudom, annyira nem vonzott a dolog, hogy reggeltől estig valahol benn legyek és... nem, tehát valahogy én nem ez a típus vagyok*” (24). Néhány esetben az aktuális gazdasági környezet okozta az apa munkahelyi krízisét: „*Tehát az én szakmámban úgymond akkoriban volt egy ilyen úr. Úgymond nem kellett úgy a kereskedelmi végzettségű emberek [...] pangott minden*” (1). Több apa számolt be arról, hogy „...*már régóta volt bennem egy feszültség, hogy váltanom kellene, csak még egyszerűen nem tudtam elmozdulni*” (24), egyszerűen „*jót tesz egy kis változás*” (15). A váltás igénye másokban egy rossznak ítélt főnök vagy rossz munkahelyi légkör, illetve kezdődő *burn out* miatt fogalmazódott (Fischer–Anderson 2012). Voltak, akik arról számoltak be, hogy már nem találtak kihívást a munkájukban, vagy „*én nem annyira szeretem a munkámat, úgyhogy ez nem volt olyan nagy dolog, otthagyni, de... Én untam a munkát, amit csinálok, úgyhogy jó volt*” (18).

Ebben a típusban szintén két jól elkülöníthető stratégiát tudtunk beazonosítani. Az egyik stratégiát követő apáknak az otthon töltött idő alatt sikerült végiggondolniuk a karrierterveiket, és munkahelyet vagy területet váltani, vagy beindítani egy vállalkozást, vagy úgy továbbképezniük magukat („*Gondoltam, hogy ha otthon lennék 1-2 évig, akkor közben járok tanfolyamra, tehát ez így jó*”), hogy amikor letelt a szülési szabadság, kiegyensúlyozva tértek vissza a munkaerőpiacra. „*Egy ilyen lelki béke van bennem ezután*” (7). Volt, aki a zökkenőmentes munkahelyi visszatérés érdekében – minimális óraszámban ugyan, de – tartotta a kapcsolatot a munkahelyével. A másik

stratégiát követő apák azonban nem végeztek keresőtevékenységet, élvezték, hogy kiteljesedhetnek az apaszerepben. „Hát én azt mondom, aki teheti próbálja ki” (1).

Összességében tehát a második típusban a munka és a magánélet közti egyensúly elérése szempontjából mindkét fél számára fontos és meghatározó időszak volt az apa otthonmaradása: egyrészt „...*nagyon fontos, hogy tudtam, otthon a férjem mindent megold a gyerek körül, és nekem nem kell aggódnom, tudok 100%-ig a munkámra koncentrálni, amíg bent vagyok a munkahelyemen...*” (24 anya), másrészt „...*az a jó, hogy ha azért mindenki, mondjuk, úgy érzi, hogy az ő szerepe az egyrésztől vihető, meg hogy a másikat is látja, hogy azért ő is... ez egy közös teherviselés, mondjuk úgy, hogy a gyerekválalás az nem egy ilyen egyszereplős történet kell hogy legyen...*” (24).

A harmadik típusba az a két család került a mintánkból, ahol egyértelműen csak az apa konfliktusát enyhítette az otthonmaradás, az anya még szívesen maradt volna otthon a kisgyermekkel. Az egyik esetben elhúzódó karrierválságot azonosítottunk az apánál, amit az otthon töltött időszak oldott fel. „*Azt láttam, hogy ha számomra egy munkahely szar, az lassan már nem a kivétel, hanem a szabály [...]. Tehát hogy ki tudtam szakadni ebből az egészből, kaptam egy nagyon jó ürügyet arra, hogy le tudjak válni erről az egész mérgezésről [...]. a stabilitásra meg erre a kiszámíthatóságra találtam rá*” (8) – számolt be az egyik édesapa. A másik interjúalanyunk pedig részben váltani szeretett volna, újabb kihívást keresett az életében, és mindenképpen ki akarta magát próbálni ebben a szerepben is, és tudta, „...*ha el szeretnék menni, akkor most vagy soha alapon engem is elkezdett ebből a szempontból szorítani az idő*” (27). Viszont mindkét esetben elmondható, hogy az édesanyák – bár elégedettek voltak férjük helytállásával – nagyon nehezen, munka-magánélet konfliktusokkal telve éltek meg ezt a legtöbbször (anyagi) kényszer teremtette helyzetet. „*Nagyon rosszul éltem meg, de akkor, abban a helyzetben nem volt nagyon más lehetőség*” (8 anya). „*Azzal nem volt problémám, hogy a férjem van a gyerekekkel, szerintem jó az neki, hogy nem 3 évig ugyanazzal tölti napjait, és más nevelési stílusokat lát. Az bosszantott, hogy az időbeosztásuk teljesen szétesett [...], nekem nagyon sok munka volt munka után még mindazt a házimunkát elintézni, amit a férjem nem csinált meg*” (27 anya).

Ebben az esetben tehát olyan apákról van szó, akik mindenképpen bizonyítani szerettek volna otthon is amellet, hogy nem éppen az elképzeléseik szerint alakult a karrierjük.

Bár a három fentebb ismertetett mintázat sem egyértelműen illeszthető mind egyik interjúalanyunkra, megalkottunk egy *negyedik típust*, ahová besoroltuk egyrészt azt a két családot, ahol egyik fél sem találta meg kifejezetten a munka-magánélet egyensúlyt, de mindkettőjük véleménye szerint így tettek a legjobbat a családnak. Az anyának „*nagyon nehezére*” esik, hogy nem ő van a gyerekekkel, az apa szerint is „*a munka nagyon fontos az ember életében. De lehet, hogy vannak fontosabb dolgok is egy ember életében, mint hogy én most tudjak dolgozni [...]. igen, így most üzemel a rendszer, ne vessük szét*” (11). Interjúalanyunk felesége ezt megerősítette: „*Nekünk a gondviselés ezt a lehetőséget adta a családunk boldogulására. [...] Mindkettőnk számára a*

házaságunk és a családuink a fontosabb. Helyzetünk sokszor átbeszélte kompromisszum, és a nehézségeit tudatosan próbáljuk viselni” (11 anya). A másik család is úgy vélekedett, hogy átmenetileg így találták meg az egyensúlyt annak ellenére, hogy „a feleségem kevesebb időt lehet velük, mint amennyit szeretne. Nekem több időt kell, mint amennyit szeretnék...” (4), egyértelműen ez a megoldás szolgálja a család jóllétét. Másrészt ide-soroltuk azokat a párokat is, ahol az apa otthonmaradása előtt sem élt meg egyik fél sem munka-magánélet konfliktust, egyszerűen csak az apa is ki szeretne volna venni aktívan a részét a kisgyermek gondozásában, továbbá „anyagi megfontolásból is így jó döntés volt az, hogy én maradjak otthon, de nem ez volt a mozgatórugója, ez egy ilyen plusz hozzájárulás volt” (6). Egy további családnak pedig elmondásuk szerint semmit nem változtatott az életén ez a helyzet, „hanem a közös projektnek a része az, hogy féléves kortól én otthon vagyok” (16).

Mindegyik típus esetében el kell mondanunk, hogy az apának kifejezett igénye volt több időt tölteni gyermekével, mint ha főállásban dolgozna, és emiatt igen pozitívan élték meg ezt az időszakot. Megállapítható továbbá, hogy azok az első és negyedik típusba tartozó apák, akik nem találták meg a munka-magánélet egyensúlyát ez idő alatt, mind egyfajta szerepkonfliktusról számoltak be: vagy mert egyik területen sem tudtak a saját elvárásaik szerint teljesíteni, vagy mert a vállalt szerep nem állt összhangban a szülői szerepekkel kapcsolatos felfogásukkal (Voydanoff 2005, Perrone et al. 2009). A megkérdezett anyák közül többen számoltak be lelkiismeret-furdalásról, esetleg büntudatról és kimaradásérzésről a gyermekével kapcsolatban, hiába tudták a legjobb kezekben. Ezek a gondolatok szinte mind a négy típusba sorolt család esetében megjelennek, de érthető módon a harmadik és a negyedik típusnál a legjellemzőbbek, tehát ahol az anya kifejezetten nehezen élte meg a munkahelyre történő visszatérést a kisgyermek mellől: „Mivel a gyerekek kicsik voltak, sokszor volt lelkiismeret-furdalásom, hogy nem velük töltöttem az időt... A munkámat igyekszem úgy beosztani, hogy lehetőségek szerint sokat legyek a gyerekekkel, ez nem mindig sikerül” (4 anya).

A fenti négy típusba sorolt családok változatos helyzetéből és különböző percepcióiból is látszik, hogy hasonló objektív körülményekre eltérő módon reagálnak az emberek, és így ezek különbözőképpen hatnak a családi dinamikára. Összességében azonban elmondható, hogy az apa kisgyermekkel történő otthonléte, bár különbözőképpen alakítja a szülők munka-magánélet viszonyát, a professzionális és a privát élet közti egyensúly megteremtésének egy működő alternatívája lehet.

Következtetések

A gyermekükkel otthon lévő apákkal felvett interjúkon és párjukkal kitöltött kérdőíveken alapuló kvalitatív kutatásunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az apa

ilyen jellegű aktív szerepvállalása a gyereknevelésben és -gondozásban hogyan járulhat hozzá mindkét szülő munka és magánélet közti egyensúlyának kialakításához, illetve a felmerülő munka-magánélet konfliktus enyhítéséhez. Kutatásunkban a magyar családok egy olyan szűk, bár egyre növekvő csoportjára fókuszáltunk, amelyek új, a tipikusnak tekinthetőtől eltérő, alternatív modellt adnak a gyermek születése utáni időszakra, így fontos megérteni és feltárni ezt a jelenséget és minden aspektusát. Ez különösen fontos és hiánypótló annak fényében, hogy a poszt szocialista térségben rendkívül csekély számú kutatás található az otthon lévő apa – dolgozó anya típusú családokról.

Kutatásunk központi eleme és fő tanulsága, hogy az apa otthonmaradása, tehát a kisgyermekkel töltött idő arányos megosztása a szülők között nemcsak a kisgyermekes anyák munka-magánéleti konfliktusát képes enyhíteni, hanem számos esetben hozzájárulhat mindkét szülő munka és magánélet közti egyensúlyának eléréséhez. Tehát nem kezelhetjük az anyák és az apák munkával és karrierrel, valamint otthoni feladatokkal kapcsolatos attitűdjeit, tapasztalatait és gyakorlatait egymástól elszigetelten, hanem mivel sok szempontot mérlegelő családi döntés alapján oszlanak meg a kenyérkeresői és a gondoskodói feladatok az egyes családokban, ezeket csak egymás kölcsönhatásában vizsgálhatjuk.

A szülők munka-magánélet egyensúlyának vizsgálata alapján a családokat négy típusba lehetett sorolni: amikor a döntés elsősorban az anya munka-magánélet egyensúlyát segítette elő; amikor a döntés mindkét szülő munka-magánélet konfliktusát enyhítette (ez a legnagyobb csoport); amikor megoldásként szolgált az apa munka-magánélet konfliktusára; és amikor a döntés indifferens volt a szülők munka-magánélet egyensúlyának alakulása szempontjából.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a nem valószínűségi mintavételből fakadóan eredményeinket nem általánosíthatjuk a gyermekükkel otthon lévő apák családjának populációjára, ugyanis mintánkba döntően városi családok, és jellemzően felső-fokú végzettségű szülők kerültek be. A kutatás során nem derült ki, hogy ez a véletlennek köszönhető-e, vagy pedig azért alakult így, mert az ilyen típusú családoknál merül fel inkább az apa otthonmaradásának lehetősége (Szikra 2010, Gregor 2016). Eredményeinket továbbá árnyalja, hogy az adatfelvétel nagyobbik része a Covid-időszak előtt történt, a Covid-időszak alatt készült interjúk alacsony esetszáma miatt a munka-magánélet egyensúlyának járványidőszak alatti jellemzőire vonatkozó átfogó vizsgálatra nem volt lehetőségünk.

Ugyanakkor számos továbblépési lehetőség kínálkozik. Egyrészt érdemes lenne az anyák egyéni szempontjait és tapasztalatait velük felvett mélyinterjúk keretében jobban megismerni. Másrészt egy reprezentatív, nagymintás adatfelvétel segítségével a magyar társadalom attitűdje is feltárható lenne a témával kapcsolatban. Kérdés továbbá, hogy a 2023. január 1-vel tíz napra emelt apaszabadságnak milyen hatásai lesznek a munka-magánélet egyensúlyának alakulására, és milyen egyéb munkavállalói igények merülnek fel az apák részéről.

Kutatásunk alapján tehát meggyőződésünk, hogy a férfiak aktív és jelentős részvétele (nem segítségével) a gyermeknevelésben és -gondozásban az egyik működő alternatívája lehet a kisgyermekes szülők professzionális és privát élete közti egyensúly megteremtésének. Eredményeink továbbá gazdagítják azokat a kutatásokat, melyek az átalakuló apaszerepekre koncentrálnak, kiegészítik az apák otthoni részvételének családi kontextusban történő megértését az otthon maradó apák motivációira és percepcióira fókuszálva. Mindez a tudás segítheti a törvényhozókat is abban, hogy az idén kötelezően bevezetett EU-s szabályozást a jövőben kifejezetten a magyar szülői igényekhez igazítva bővíthessék.

Irodalom

- Aidukaite, J. – Telisaukaite-Cekanavice, D. (2020): The Father's Role in Child Care: Parental Leave Policies in Lithuania and Sweden. *Social Inclusion*, 8,4: 81–91. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2962>
- Allard, K. – Haas, L. – Hwang, C. P. (2011): Family supportive organizational culture and fathers' experiences of work–family conflict in Sweden. *Gender, Work & Organization*, 18(2), 141–157. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2010.00540.x>
- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/1158 irányelve. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158&from=EN>
- Balan, C. – van den Brink, M. – Benschop, Y. (2022): New Fathers, Ideal Workers? New Players in the Field of Father-Friendly Work Organizations. *Gender, Work & Organization*, 1–26. <https://doi.org/10.1111/gwao.12930>
- Blaskó, Zs. (2011): „Hároméves kor alatt mindenképpen megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In Nagy, I. – Pongrácz, T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 156–170.
- Bell, A. S. – Rajendran, D. – Theiler, S. (2012): Job stress, wellbeing, work-life balance and work-life conflict among Australian academics. *E-Journal of Applied Psychology*, 8(1): 25–37. <https://doi.org/10.7790/ejap.v8i1.320>
- Biddle, B. J. (1986): Recent Development in Role Theory. *Annual Review of Sociology*, 12: 67-92. <http://www.jstor.org/stable/2083195>
- Brandth, B. – Kvande, E. (2019): Workplace support of fathers' parental leave use in Norway. *Community, Work & Family*, 22(1): 43–57. <https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1472067>
- Braun, V. – Clarke, V. (2006): Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Chesley, N. (2011): Stay-at-home fathers and breadwinning mothers: Gender, couple dynamics, and social change. *Gender & Society*, 25, 642–664. <https://doi.org/10.1177%2F0891243211417433>

- Daly, K. – Palkovitz, R. (2004): Guest editorial: Reworking work and family issues for fathers. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers*, 2: 211–213. <https://doi.org/10.3149/fth.0203.211>
- Doucet, A. (2004): “It’s almost like I have a job, but I don’t get paid”: Fathers at home reconfiguring work, care, and masculinity. *Fathering*, 2: 277–303. <https://doi.org/10.3149/fth.0203.277>
- Doucet, A. – Merla, L. (2007): Stay-at-home fathering. *Community, Work and Family*, 10(4): 455–473. <https://doi.org/10.1080/13668800701575101>
- Drjenovszky, Zs. – Sztáray Kézdy, É. (2022): Kisgyermekes szülők a munkaerőpiacon: otthonlévő apák – dolgozó anyák (II. rész). Kisgyermekük mellől visszatérő anyák tapasztalatai. *Új Munkaügyi Szemle*, III/1: 57–66.
- Duckworth, J. D. – Buzzanell, P. M. (2009): Constructing work-life balance and fatherhood: Men’s framing of the meanings of both work and family. *Communication Studies*, 60(5), 558–573. <https://doi.org/10.1080/10510970903260392>
- Dunn, M. G. – Rochlen, A. B. – O’Brien, K. M. (2013): Employee, mother, and partner: An exploratory investigation of working women with stay-at-home fathers. *Journal of Career Development*, 40, 3–22. <https://doi.org/10.1177%2F0894845311401744>
- Eby, L. T. – Casper, W. J. – Lockwood, A. – Bordeaux, C. – Brinley, A. (2005): Work and family research in IO/OB. *Journal of Vocational Behavior*, 66,1: 124–97. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.11.003>
- Fischer, J. – Anderson, V. N. (2012): Gender role attitudes and characteristics of stay-at-home and employed fathers. *Psychology of Men & Masculinity*, 13(1): 16. <https://doi.org/10.1037/a0024359>
- Fisher, K. – Layte, R. (2002): Measuring Work-Life Balance and Degrees of Sociability: A Focus on the Value of Time Use Data in the Assessment of Quality of Life. *EPAG Working Paper 2002–32*. Colchester: University of Essex. <https://www.esri.ie/system/files?file=media/file-uploads/2002-10/OPEA21.pdf>
- Fraser, N. (2016): Contradictions of Capital and Care. *New Left Review*, 100:99–117. <https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care>
- Geszler, N. (2018a): A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében. In Nagy, B. – Géring, Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L’Harmattan, 80–105.
- Geszler, N. (2018b): Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. In Nagy, B. – Géring, Zs. – Király, G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L’Harmattan, 106–118.
- Greenhaus, J. H. – Beutell, N. J. (1985): Sources of conflict between work and family roles. *The Academy of Management Review*, 10,1, 76–88. <https://doi.org/10.2307/258214>

- Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2006): When work and family are allies: A Theory of work-family enrichment. *The Academy of Management Review*, 31,1: 72–92. <https://www.jstor.org/stable/20159186>
- Gregor, A. (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1: 89–111.
- Gutek, B. A. – Searle, S. – Klepa, L. (1991): Rational versus gender role explanations for work-family conflict. *Journal of Applied Psychology*, 76(4): 560–568. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.76.4.560>
- Hadas, M. (2009): A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi. Akadémiai doktori értekezés. <http://real-d.mtak.hu/342/1/Hadas.pdf>
- Hill, E. J. (2005): Work-family facilitation and conflict, working fathers and mothers, work-family stressors and support. *Journal of Family issues*, 26(6), 793–819. <https://doi.org/10.1177/0192513X05277542>
- Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing scenarios for European fathers: Applying Sen’s capabilities and agency framework to work-family balance. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 624, 1, 214–233. <https://doi.org/10.1177/0002716209334435>
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and Capabilities to Achieve a Work–Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(2): 168–198. <https://doi.org/10.1093/sp/jxr007>
- Holter, Ø. G. (2007): Men’s work and family reconciliation in Europe. *Men and Masculinities*, 9,4: 425–456. <https://doi.org/10.1177/1097184X06287794>
- Jackson, J. (1998): Contemporary Criticisms of Role Theory. *Journal of Occupational Science*, 5(2): 49–55. <https://doi.org/10.1080/14427591.1998.9686433>
- Jaspers, E. – van der Lippe, T. – Evertsson, M. (2022): Gender inequality, households, and work. In Gërxhani, K. – de Graaf, N. D. – Raub, W. (szerk.): *Handbook of sociological science: contributions to rigorous sociology*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 176–192. <http://hdl.handle.net/1814/74618>
- Javornik, J. (2014): Measuring state de-familialism: Contesting post-socialist exceptionalism. *Journal of European Social Policy*, 24(3), 240–257. <https://doi.org/10.1177/0958928714525815>
- Kosakowska-Berezecka, N. – Safdar, S. – Jurek, P. – Bhardwaj, G. (2018): Evaluations of Men in Domestic Roles in Canada, Norway, Poland, and India. *Journal of Men’s Studies*, 26(2), 143–156. <https://doi.org/10.1177/1060826517734379>
- KSH (2022): 25.1.1.6. Családtámogatásban részesülők. https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0006.html
- Latshaw, B. A. – Hale S. I. (2016): ‘The domestic handoff’: stay-at-home fathers’ time-use in female breadwinner families, *Journal of Family Studies*, 22,2: 97–120. <https://doi.org/10.1080/13229400.2015.1034157>

- Leitner, S. (2003): Varieties of Familialism. The caring function of the family in comparative perspective. *European Societies*, 5(4), 353–375.
<https://doi.org/10.1080/1461669032000127642>
- Lippe van der, T. – Jager, A. – Kops, Y. (2006): Combination pressure. *Acta Sociologica*, 49,3, 303–319. <https://dx.doi.org/10.1177/0001699306067711>
- Lutz, H. (2018): Masculinity, Care and Stay-Behind Fathers: A Postsocialist Perspective. *Critical Sociology*, 44:7–8, 1061–1076.
<https://doi.org/10.1177/0896920517749707>
- Makay, Zs. – Spéder, Zs. (2018): Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori, J. – Óri, P. – Spéder, Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 65–82.
- McLaughlin, K. – Muldoon, O. (2014): Father identity, involvement and work–family balance: An in depth interview study. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 24(5), 439–452. <https://doi.org/10.1002/casp.2183>
- Meisenbach, R. (2010): The female breadwinner: Phenomenological experience and gendered identity in work/family spaces. *Sex Roles*, 62, 2–19.
<https://doi.org/10.1007/s11199-009-9714-5>
- Merla, L. (2008): Determinants, costs, and meanings of Belgian stay-at-home fathers: An international comparison. *Fathering*, 6: 113–132.
<https://doi.org/10.3149/fth.0602.113>
- Milkie, M. A. – Kendig, S. M. – Nomaguchi, K. M. – Denny, K. E. (2010): Time with children, children’s well being, and work family balance among employed parents. *Journal of Marriage and Family*, 72(5), 1329–1343.
<https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00768.x>
- Mitchell, G. (2022): Shared Parental Leave: Can Transferable Maternity Leave Ever Encourage Fathers to Care? *Industrial Law Journal*, 52(1), 149–178. <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwac015>
- Nagy, B. – Géring, Zs. – Király, G. (2018): A munka-magánélet egyensúlya és a genderrezsím viszonya a gazdasági átalakulást követően. In Nagy, B. – Géring, Zs. – Király, G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L’Harmattan, 15–31.
- Nakazato, H. (2017): Fathers on Leave Alone in Japan: The Lived Experiences of the Pioneers. In O’Brien, M. – Wall, K. (szerk.): *Comparative Perspectives on Work-Life Balance and Gender Equality Fathers on Leave Alone*. Cham: Springer Open, 231–256.
- NEAK (2021): *Statisztikai évkönyv 2020. Egészség, biztonság*. Budapest: NEAK.
<http://site.oep.hu/statisztika/2020/index.html>
- Neményi, M. – Takács, J. (2018): Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy, B. – Géring, Zs. – Király, G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L’Harmattan, 355–380.

- Novikova, Irina (2012): Fatherhood and masculinity in post-socialist context – lost in translation? In Oechsle, M. – Müller, U. – Hess, S. (szerk.): *Fatherhood in Late Modernity*. Opladen–Berlin–Toronto: Verlag Barbara Budrich, 95–112.
- Ochsner, M. – Szalma, I. – Takács, J. (2020): Division of Labour, Work–Life Conflict and Family Policy: Conclusions and Reflections. *Social Inclusion*, 8,4: 103–109. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.3620>
- OECD (2020): *Work-Life Balance*. In *How's Life? 2020: Measuring Well-being*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/e6597da1-en>
- OECD (2022): *Employment: Time spent in paid and unpaid work, by sex*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54757>
- OECD Social Policy Division (2019): PF2.2: Parents' use of childbirth-related leave. *OECD Family Database*. <http://www.oecd.org/els/family/PF2-2-Use-childbirth-leave.pdf>
- OECD Social Policy Division (2021): PF 2.5 Annex: Detail of change in parental leave by country. *OECD Family Database*. https://www.oecd.org/els/family/PF2_5_Trends_in_leave_entitlements_around_childbirth_annex.pdf
- Pajumets, M. – Hearn, J. (2012): Post-Socialist Fathers 'At Home' and 'Away from Home' in 'Old Europe': Facing the Challenge through Masculine Identity Talk. *Studies of Transition States and Societies*, 4(1), 31–47. <https://nbnresolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-362833>
- Paré, E. – Dillaway, H. (2005): "Staying at home" versus "working": A call for broader conceptualizations of parenthood and paid work. *Michigan Family Review*, 10(1): 66–85. <http://dx.doi.org/10.3998/mfr.4919087.0010.105>
- Perrone, K. M. – Wright, S. L. – Jackson, Z. V. (2009): Traditional and nontraditional gender roles and work—Family interface for men and women. *Journal of Career Development*, 36(1): 8–24. <https://doi.org/10.1177/0894845308327736>
- Perrons, D. (2003): The new economy and the work–life balance: Conceptual explorations and a case study of new media. *Gender, Work & Organization*, 10(1), 65–93. <https://doi.org/10.1111/1468-0432.00004>
- Pichler, F. (2009): Determinants of Work-life Balance: Shortcomings in the Contemporary Measurement of WLB in Large-scale Surveys. *Social Indicators Research*, 92: 449–469. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9297-5>
- Polkowska, D. (2016): Work at Home, Home at Work: Difficulties in Achieving Work-Life Balance in Selected European Countries. *Polish Sociological Review*, 194, 191–208. <http://www.jstor.org/stable/44113914>
- Ranson, G. (2012): Men, paid employment and family responsibilities: Conceptualizing the 'working father'. *Gender, Work & Organization*, 19(6), 741–761. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2011.00549.x>
- Rochlen, A. – McKelley, R. – Suizzo, M. – Scaringi, V. (2008a): Predictors of relationship satisfaction, psychological wellbeing, and life satisfaction among stay-at-home fathers. *Psychology of Men & Masculinity*, 9(1): 17–28. <https://doi.org/10.1037/1524-9220.9.1.17>

- Rochlen, A. – Suizzo, M. – McKelley, R. – Scaringi, V. (2008b): I'm just providing for my family: A qualitative study of stay-at-home fathers. *Psychology of Men & Masculinity*, 9, 193–206. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0012510>
- Rochlen, A. B. – McKelley, R. A. (2009): Working therapeutically with stay-at-home fathers. In Oren, Ch. Z. – Oren, D. Ch. (szerk.): *Counseling Fathers*. New York – London: Routledge, 207–230.
- Rostgaard, T. – Ejnærs, A. (2021): How Different Parental Leave Schemes Create Different Take-Up Patterns: Denmark in Nordic Comparison. *Social Inclusion*, 9,2: 313–324. <https://doi.org/10.17645/si.v9i2.3870>
- Rushing, C. – Powell, L. (2014): Family dynamics of the stay-at-home father and working mother relationship. *American Journal of Men's Health*, 9, 410–420. <https://doi.org/10.1177/1557988314549414>
- Rushing, C. – Sparks, M. (2017): The mother's perspective: Factors considered when choosing to enter a stay-at-home father and working mother relationship. *American Journal of Men's Health*, 11(4), 1260–1268. <https://doi.org/10.1177/15579883176933>
- Saxonberg, S. (2013): From Defamilialization to Degenderization: Toward a New Welfare Typology1. *Social Policy & Administration*, 47: 26–49. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2012.00836.x>
- Schwartzberg, N. S. – Dytell, R. S. (1996): Dual-earner families: The importance of work stress and family stress for psychological well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 1(2): 211–223. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.1.2.211>
- Sebők, Cs. (2014): *A női munkavállalás hatása a napi időfelhasználásra*. PhD-értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola.
- Shirani, F. – Henwood, K. – Coltart, C. (2012): “Why aren't you at work?” Negotiating economic models of fathering identity. *Fathering*, 10, 274–290. <https://doi.org/10.3149/fth.1003.274>
- Snitker, A. (2018): Not Mr. Mom: Navigating discourses for stay-at-home fathers. *The Journal of Men's Studies*, 26(2), 203–221. <https://doi.org/10.1177/1060826518758628>
- Somlai, P. (2013): *Család 2.0*. Budapest: Napvilág.
- Spéder, Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfi szerepek, apaszerepek a mai Magyarországon. In Nagy, I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest: TÁRKI, 207–228.
- Szalma, I. – Ochsner, M. – Takács, J. (2020): Linking Labour Division within Families, Work–Life Conflict and Family Policy. *Social Inclusion*, 8(4): 1–7. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.3619>
- Szikra, D. (2010): Franciaország, Lengyelország, az Egyesült Királyság, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia és Spanyolország családtámogatási rendszere. In Simonyi, Á. (szerk.): *Családpolitikák változóiban*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 20–42.

- Sztáray Kézdy, É. – Drjenovszky, Zs. (2021a): Gondoskodásviszonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjában Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11: 138–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.138>
- Sztáray Kézdy, É. – Drjenovszky, Zs. (2021b): Hungarian Stay-at-Home Fathers: A New Alternative for Family Wellbeing. *Social Sciences*, 10: 197. <https://doi.org/10.3390/socsci10060197>
- Takács, J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3: 104–126. http://www.szociologia.hu/2017_3_szam/
- Takács, J. (2020): How involved are involved fathers in Hungary? Exploring caring masculinities in a post-socialist context. *Families Relationships and Societies*, 20(20): 1–16. <https://doi.org/10.1332/204674319X15592179267974>
- Tang, N. – Cousins, C. (2005): Working time, gender and family. *Gender, Work & Organization*, 12,6: 527–550. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2005.00287.x>
- Townsend, N. (2002): *The package deal: Marriage, work, and fatherhood in men's lives*. Philadelphia: Temple University Press.
- Török, E. (2014): *Munka és társadalom – A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Budapest, L'Harmattan.
- Tracy, S. J. – Rivera, K. D. (2010): Endorsing equity and applauding stay-at-home moms: How male voices on work-life reveal aversive sexism and flickers of transformation. *Management Communication Quarterly*, 24(1): 3–43. <https://doi.org/10.1177/0893318909352248>
- Voydanoff, P. (2005): Toward a conceptualization of perceived work – family fit and balance: A demands and resources approach. *Journal of Marriage and Family*, 67, 822–836. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2005.00178.x>
- Winslow, S. (2005): Work-family conflict, gender, and parenthood, 1977-1997. *Journal of Family Issues*, 26(6), 727–755. <https://doi.org/10.1177/0192513X05277522>

Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: elméleti csomópontok és kutatási irányok¹

Social space, physical space and habitus: theoretical nodes and research directions

Németh Krisztina²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.3>

Beérkezés: 2022. 09. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 02. 15.

Elfogadás: 2023. 04. 23.

Összefoglaló: A térbeliség Bourdieu szociológiájában alapvető jelentőségű tényező, emiatt a habitus fogalmát napjaink mobilitás- és migrációkutatásai is intenzíven használják. Ezekben az empirikus kutatásokban ugyanakkor a társadalmi és a fizikai tér közötti kapcsolat, valamint e kétféle tér és a habitus kölcsönhatása gyakran tisztázatlan. A tanulmány a társadalmi és a fizikai tér analitikus megkülönböztetéséből kiindulva olyan elméleti csomópontokat keres Bourdieu és követői szociológiájában (Berger 2018, Reed-Danahay 2020), amelyek megmutatják e kétféle tér konstitutív viszonyát. A testiesült habitus, az otthon és az otthonosság, valamint a mozgás és mobilitás nemcsak összekötik e kétféle teret, hanem különféle elméleti összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát, így új empirikus kutatási irányokat is kijelölnek. Ezek az elméleti csomópontok a társadalmi pályáiv fogalmán keresztül szintetizálhatók, ami részben feloldhatja a migráció és mobilitás közötti fogalmi dilemmát, valamint a habitus és a fizikai tér kölcsönviszonyának vizsgálata felé is utat nyithat (vö. Berger 2018). A kétféle tér konstitutív viszonyára, illetve a habitussal való kölcsönhatásaikra irányított figyelem dinamizálhatja a habitus olykor determinisztikusnak vélt felfogását.

Kulcsszavak: habitus, társadalmi helyzet, társadalmi és fizikai tér, (im)mobilitás, társadalmi pályáiv, otthon(teremtés)

Abstract: Spatiality is of great importance in Bourdieu's sociology, and the notion of habitus is intensively used in current mobility and migration research. Much of this empirical research, however, fails to clarify the relationship between physical and social space, and their interrelation with habitus. This paper draws on the analytical distinction between social and physical space, and seeks theoretical connections in Bourdieu's and his followers' (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) sociology that point out how these two kinds of space mutually constitute each other. Embodied habitus, the materiality of home and being at home, movement and mobility not only interrelate social and physical space, but indicate new directions for empirical research. These theoretical connections can be synthesized by the

1 Köszönöm a két anonim lektor véleményét, valamint Durst Juditnak, Hadas Miklósnak, Kovai Cecíliának, Pulay Gergőnek és Wessely Annának a tanulmány előző változatához fűzött megjegyzéseit.

2 KRTK RKI, email: nemeth.krisztina@rktk.hu

notion of social trajectory, which partially dissolves the dilemma of migration and mobility, and opens up the examination of the interrelation between habitus and physical space (cf. Berger 2018). The focus on the interrelation of physical and social space and their interplay with habitus can make the notion of habitus more dynamic, which is often considered deterministic.

Keywords: habitus, sense of social place, social and physical space, (im)mobility, social trajectory, home(-making)

Bevezető

A térbeliség Bourdieu szociológiájának központi eleme és metaforája (Berger 2018, Reed-Danahay 2020); a teret és a habitus térbeliségét Bourdieu árnyaltan konceptualizálta (Bourdieu 1996, 2000) és különböző társadalmi kontextusokban kutatta. A habitus térbeliségére vonatkozó elméleti összefüggések tárgyalását a társadalmi mobilitásra és a (transznacionális) migrációra irányuló empirikus kutatások is indokolják, mivel ezek intenzíven használják a habitus fogalmát, miközben a habitus és a tér viszonya, illetve a társadalmi és a fizikai tér kapcsolata sokszor tisztázatlan, reflektálatlan marad. Számos tisztázatlanság oka a társadalmi és fizikai tér szoros összetartozása, ami azonban nem jelent közöttük teljesen mechanikus megfelelést (Bourdieu 1996, Berger 2018). Így egyfelől az absztrakt társadalmi térhez köthető fogalmak konceptualizálása és operacionalizálása okozhat nehézséget, másfelől az empirikus kutatómunkát bizonyos fokig a fizikai tér „kéznél lévősége” és megfogható mivolta is behatárolja. Ez „elhúzhatja” az eredmények értelmezését, miközben a „két-féle tér” közötti „csúszkálás” az empirikus kutatásban éppen a társadalmi és a fizikai tér kölcsönhatásairól, a közöttük lévő konstitutív viszonyról vonja el a figyelmet.

Bourdieu munkássága mellett a tanulmányom témája szempontjából kiemelten fontos Berger Viktor (2018) és Deborah Reed-Danahay (2020) könyve,³ melyek a tér kategóriájának használatát vizsgálják a társadalomtudományi gondolkodásban, illetve a társadalmi tér és a habitus viszonyát Bourdieu szociológiájában. Eredményeikre jelen tanulmány is támaszkodik, melynek célja, hogy a társadalmi és fizikai tér analitikus megkülönböztetéséből kiindulva olyan elméleti csomópontokat azonosítson Bourdieu szociológiájában, amelyek összekötik e kétféle teret. Az elméleti csomópontok e szintézise az empirikus kutatási irányok eddigi eredményeit is új megvilágításba helyezheti, valamint a habitus és a fizikai tér kölcsönviszonyának vizsgálata felé is utat nyithat.

Bourdieu írásaiból és az azokat értelmező szakirodalomból (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) kiindulva a társadalmi és a fizikai tér között három kapcsolódási pontot azonosítok: a testiesült (*embodied*) habitust, az otthont és az otthonosságot, valamint a mozgást és mobilitást. Ezek nemcsak összekötik a kétféle teret, hanem folyamatosan mozgásban tartják és különféle elméleti összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát, így empirikus kutatási irányokat is kijelölnek.

3 A két könyvről Berki Márton (2021), illetve Jóvér Vanda (2022) írt recenziót.

A tanulmányban a társadalmi tér fogalmával dolgozom, ami bár a mezővel (*field*) a térbeliségét és relationalitását tekintve homológ fogalom (Berger 2018: 142), a mezőhöz képest kevésbé kidolgozott (Reed-Danahay 2020); ugyanakkor kevésbé absztrakt, és ezért könnyebben közelíthető a fizikai térhez. Emellett Reed-Danahay (2020: 23–29) szerint a társadalmi tér fogalma a mezőnél alkalmasabb a habitus és a társadalmi térbeli mozgások közötti kölcsönhatások megragadására. Egyfelől azért, mert a mező specifikusabb térbeli képződmény, mivel nem a társadalmi tér alapvető adottsága, hanem bizonyos strukturális körülmények által formált, történetileg létrejött „erőtér” (Berger 2018: 142, Wacquant 2016, Wessely 2005). Másfelől a habitus a családi szocializációval rögzült társadalmi térbeli pozícióhoz kötődik a legmélyebben, létrejötté és működése voltaképpen ennek interiorizálásához és „belakásához” kapcsolódik (Rényi, idézi Berger 2018: 146). A társadalmi tér fogalmának további előnye, hogy a legkülönbözőbb földrajzi léptékekben értelmezhető a ház, az otthon fizikai terétől (a kabil ház [Bourdieu 2009]) a falu teréig, illetve a környező települések viszonyáig (kabil tanulmányok [Bourdieu 2009], a béarni agglagények [Bourdieu 2008a]), vagy akár a nemzetállamig mint az (osztály)tagozódás és a társadalmi újratermelődés teréig (Bourdieu 1984), valamint azon túl is, mivel akár az Európai Unió is felfogható társadalmi térként (Reed-Danahay 2020)⁴.

A társadalmi tér és a fizikai tér: különbségek és érintkezési pontok

A társadalmi tér Bourdieu szociológiájában egy absztrakt, modellszerűen elgondolt tér: nem homogén, hanem hierarchikus és relacionális, ami a különféle tőkék (gazdasági, társadalmi, kulturális) eloszlásának megfelelően tagolt. Ebben a cselekvők különböző tökemennyiséggel és -összetétellel jellemezhető pozíciókat töltenek be, miközben a teret a pozíciók közötti viszonyok alakítják (Berger 2018, Fáber 2018). Ily módon a társadalmi tér „az egyenlőtlenség rendezettsége” (Hidas 2015: 44). E tér és benne a mozgások egyfelől strukturáltak, azaz valamiféle inerciát, tehetetlenségi mozgást feltételeznek, másfelől viszont a cselekvők mégis valamelyest véletlenszerűen mozognak benne, mivel bizonyos fokig ellenállnak a strukturális nyomásoknak (Bourdieu 1984: 110).

A társadalmi tér voltaképpen egy láthatatlan valóság, ami a cselekvők gyakorlatait, tevékenységeit szervezi (Bourdieu 1984, 1996), és ilyen értelemben elsődleges a fizikai térhez képest (Berger 2018, Reed-Danahay 2020: 34). Bourdieu episztemológiai realista a tekintetben, hogy e nem látható, de a társadalmi cselekvéseket behatároló tér a megfigyelőtől függetlenül valóságosan létezik és nem „puszta” konstrukció (Fáber 2018). A fizikai teret ugyanakkor kézzelfogható volta ellenére

4 Ez a rugalmasság és többléptékűség ugyanakkor nehezen definiálhatóvá, lehatárolhatóvá is teszi a társadalmi tér fogalmát, főként, ha egymást átfedő, ám egymással hierarchikus viszonyban álló társadalmi terekről van szó (Reed-Danahay 2020: 79).

bizonyos fokig konstrukciónak tekintette, mivel az nem létezik önmagában, hanem a cselekvések által konstruálódik (Berger 2018: 144).

Az absztrakt társadalmi tér „az objektív viszonyok struktúrája” (Reed-Danahay 2020: 72): felfogható egy olyan térképszerű térként, amely kirajzolja a pozíciók és a közöttük lévő relációk összességét. E teljes képnek a cselekvők nincsenek birtokában, következésképpen megalkotása, értelmezése a teret kívülről, madártávlatból, mintegy térképszerűen vizsgáló értelmezőt feltételez. Ugyanakkor a társadalmi térnek van egy, a cselekvők szemszögéből adódó, pozícióhoz kötött perspektívája is, ami egy „gyalogos térképszerű”, „hodológiai térként” képzelhető el (Bourdieu 1984: 169). Voltaképpen ez a mindennapi cselekvések látószöge, amelyben a habitusok működnek.

A biológiai mivoltunk és „világba vetettségünk” folytán a testünk egy bizonyos helyet (*locus*) foglal el a fizikai térben. E *locus* megadható abszolút terminusokban, egyfajta koordináta-rendszerbeli elhelyezkedésként (*location*), és relacionálisan is. Ez utóbbi az a pozíció, amely a többihez képest elfoglalt helyként (*rank in an order*) értelmezhető mind vertikálisan, mind horizontálisan. A hely Bourdieu szerint felfogható annak „kiterjedéseként” (*range*), amit a cselekvő a fizikai térben elfoglal (Bourdieu 1996: 11).

A társadalmi tér tehát „kivetül” a fizikai térre: ezt a megélt, megtapasztalt teret Bourdieu bizonyos esetekben „elsajátított térként” értelmezi (Bourdieu 1996: 10, Berger 2018: 143). A társadalmi térben mutakozó különbségek például a fizikai térbeli megkülönböztetéseken, például az otthon berendezésében, avagy egy lakóegyed presztízsében manifesztálódhatnak, mintegy visszaigazolván a magasabb vagy éppen alacsonyabb társadalmi pozíciót. „Ebből következik, hogy a *locus* és az a hely, amelyet egy cselekvő elfoglal az elsajátított társadalmi térben, kitűnő indikátorai az illető társadalmi térbeli pozíciójának” (Bourdieu 1996: 13).⁵ Minden cselekvőt jellemez a megélt, belakott tere: az otthona és a közvetlen lakókörnyezete egyfajta „spontán metaforája” a társadalmi pozíciójának,⁶ csakúgy mint más, akár átmenetileg „elsajátított” terei, így például egy protokolláris eseményen kijelölt helye az ülésrendben vagy épp az átmeneti lakóhelye (Bourdieu 1996: 12).

A társadalmi teret és a fizikai teret ebben a tanulmányban kölcsönös összetartozásuk ellenére analitikusan szétválasztom absztrakt társadalmi térre és fizikai avagy „elsajátított” (megélt) térre. Bár ezek az egymást átfedő terek kölcsönösen, de nem egyforma mértékben konstituálják egymást, ezzel a megkülönböztetéssel igyekszem kiemelni az absztrakt társadalmi tér relationalitását, azaz a társadalmi pozíciók térbeliségét, illetve a fizikai tér társadalmiságát. Bár a Bourdieu-i értelemben vett „elsajátított” tér fizikailag megfogható, ezt is mélyen átszövik a társadalmi jelentések (Bourdieu 1996, 2000, Berger 2018, Keszei 2015).⁷ E két tér között azonban nincs teljes megfelelés, mivel bár egymást átfedőek, „elcsúszhatnak” egymáson.

5 A szerző fordítása.

6 A szerző fordítása.

7 Ezt a szoros kölcsönhatást jól fejezi ki a környezetpszichológiában a szociofizikai tér fogalma (Düll 2009).

A cselekvők fizikai és a térbeli pozíciója nem feltétlenül van összhangban, kiváltképp, ha megváltozik a társadalmi tér vagy a cselekvő társadalmi vagy fizikai térbeli pozíciója. Ezekre az elcsúszásokra és a kétféle tér közötti kölcsönhatásokra azonban általában kevés figyelmet fordítanak az empirikus kutatásokban. Az alábbiakban három olyan elméleti csomópontot (a testiesült habitus, az otthon és az otthonosság, a mozgás és a mobilitás) elemzem, amelyek egyfelől megmutatják a társadalmi és a fizikai tér összetartozását, másfelől különféle összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát. A következő lépésben a három elméleti csomópontot és a habitus fogalmának elméleti összefüggéseit elemzem, és a társadalmi pályáiv fogalmára alapozva felvázolok egy lehetséges kutatási irányt, amely összeköti a térbeli és társadalmi mobilitást, a testiesült habitus fogalmát és az otthonteremtés objektív, társadalmi meghatározottságait, valamint az otthonosság szubjektíven megélt jelentéseit is vizsgálat tárgyává teszi. Ily módon a társadalmi pályáiv a habitus és a társadalmi és fizikai tér közötti kölcsönhatások vizsgálatára is alkalmassá válik.

A társadalmi és a fizikai tér között: a testiesült habitus

A *Distinction*ben a társadalmi teret három dimenzió strukturálja: a cselekvők által birtokolt tőke mennyisége, összetétele és időbeli változása. (Ez utóbbi voltaképpen a tág értelemben vett társadalmi mobilitás, avagy a társadalmi pályáiv [*social trajectory*], amelyekre később kitérek [Bourdieu 1984: 114]). A birtokolt tőkék mennyisége és összetétele kijelöl egy pozíciót a társadalmi térben, ami bizonyos diszpozíciókat feltételez. E tartós diszpozíciók rendszere a habitus, ami olyan társadalmi pozícióhoz kötött „létmód” (Bourdieu 2000: 144), amely mélyen bevészt és jórészt reflektálatlan diszpozíciók rendszereként, a gyakorlatokat generáló elvként vagy sémaként előre meghatározza az észlelést, a cselekvést, a gondolkodást, a vágyakat és az aspirációkat, azaz a társadalmi világhoz való viszonyulást. A habitus ily módon a bensővé tett társadalmi struktúra, az inkorporált társadalmi pozíció (Hillier–Rocksby 2002). Az inkorporált „társadalmi” nemcsak mentális vagy gondolkodási struktúrákként, hanem testivé váló gyakorlati tudásként is meghatározza a társadalmi térben és a fizikai térben való mozgást, tájékozódást, viselkedést, így a testtartást, a gesztusokat, a beszédmódot (Bourdieu 2000: 135–139). A társadalmi és a fizikai teret a testiesült habitus köti össze (Reed–Danahay 2020: 22).

A bensővé tétel ellenére a habitus ugyanakkor nem pusztán a társadalmi struktúrák lenyomata (Wacquant 2016), mivel dialektikus viszonyban van az objektív struktúrákkal. Következésképpen a habitus nemcsak strukturált, hanem strukturáló struktúra is (Bourdieu 2000, 2002). A diszpozíciók tartósságát a bevészt struktúrák által preformált, így az észlelést meghatározó gondolkodási keretek, másfelől a társadalmi praxisban gyökerező rutinok adják. A gyakorlatok generativitása, az ismétlésekből kibontakozó improvizációs potenciál miatt ugyanakkor a habitus

mindig magában rejt váratlan egyéni reakciókat, bizonyos kiszámíthatatlanságot (Bourdieu 1984, 2000, 2002, 2009, Wacquant 2016).

A habitusok és a hozzájuk tartozó életstílusok a társadalmi teret alakító tőkék megoszlásának logikája szerint hierarchiákba szerveződnek, ezért a társadalmi tér értelmezhető „az életstílusok tereként” is (Bourdieu 1984: 169–175). Az életstílusok alapvetően az egyenlőtlenségek által tagolt társadalmi térhez kötődnek, de kivetülnek a fizikai térre is, miközben az életstílusok közti különbségek a reprezentációikon keresztül a szimbolikus térbe is beágyazottak (Bourdieu 1984: 101, 123–125, 170), mivel a társadalmi teret alakító viszonyok a közelség és távolság dinamikáján, azaz a megkülönböztetéseken keresztül nyernek értelmet. Az életstílusok hierarchiáját a hasonló habitusok relatív közelsége és a különböző habitusok relatív távolsága építi mind a társadalmi, mind a fizikai térben, miközben e távolságokat a habitusban rögzült (zsigeri) vonzalmak és taszítások, vagyis az ízlés szabályozza. Az ízlés ily módon az „osztálypozíció szimbolikus kifejeződése” (Bourdieu 1984: 174–175). Az ízlésválasztásokban kifejezett affinitások társadalmilag meghatározottak, mivel mindenkinek arra van ízlése, azaz arra válik fogékonná és azt tekinti jónak, szépnek, amije van (Bourdieu 1984: 175). A birtokolt (vagyon)tárgyakat, akár csak az esztétikumhoz való viszonyt vagy a műélvezethez szükséges készségek és tudások meglétét vagy hiányát a társadalmi pozíció erősen behatárolja. Az ízlés elválaszthatatlan a (testiesült) habitustól, hiszen a vonzalom, az undor egyszersmind testi érzet is, miközben az életstílusbeli megkülönböztetések tekintélyes része a testhez, az étkezéshez és a testkultúrához, így az öltözethez, a megjelenéshez, a testtartáshoz, a test karbantartásához kapcsolódik. (E megkülönböztetések rendszerint akkor válnak fontossá, ha egyébként két csoport, osztály között viszonylag kicsi a társadalmi távolság.)

Az életstílusok hierarchiája a fizikai térre is kivetül, mivel a társadalmi térbe ágyazott viszonyuk a fizikai térre kivetülve fizikai távolságként is megtapasztalhatóvá válik. A térbeli távolságok ugyanis egyszersmind társadalmi távolságok is (Bourdieu 1996: 14). Jó példa erre a házasságok homogámiája, amelyet a társadalmi osztályok közötti távolság *társadalmisága és térbelisége* egymással összefonódva valószínűsít. Mivel e társadalmi távolság az életstílusok hierarchiájában, továbbá a lakóhelyek közötti presztízskülönbségben is megfogható, ez egyszerre teremt fizikai és társadalmi távolságot a különféle életstílusok között, és minimálisra csökkenti a spontán találkozások valószínűségét a fizikai térben is (Bourdieu 1996: 18). Ily módon az „életstílusok tereként” felfogott szimbolikus tér úgy köti össze a társadalmi és a fizikai teret, hogy azok között nincs közvetlen és mechanikus megfelelés, miközben az is megfigyelhető, hogy bizonyos életstílusú emberek bizonyos típusú fizikai terekben, városrészekben, régiókban sűrűsödnek (Bourdieu 1984: 102, 124–125; Berger 2018: 149–150).

Habitus a fizikai és a társadalmi térben: az otthon materialitása és a társadalmi pozíció otthonossága

A habitusban voltaképpen nemcsak a társadalmi (osztály) pozíció, hanem a pozíciók (osztályok) közötti *távolság* is rögzül (Bourdieu 1984: 172, 246). E relationalitás miatt minden cselekvőnek van valamilyen gyakorlati tudása a saját társadalmi pozíciójáról. A habitus ekképpen felfogható (a goffmani értelemben) a cselekvő helyének érzeteként (*one's sense of place*) (Bourdieu 2000: 184, Reed-Danahay 2020: 26; 38). Hillier és Rocksby (2002) ebből kiindulva a habitust társadalmihely-érzetként (*sense of social place*) értelmezik. A habitus e keretben egyszerre utal egy adott egyén társadalmi helyzetére, illetve ezzel szoros összefüggésben mások társadalmi helyének, a köztük lévő távolságnak az érzékelésére: „A habitus tehát az egyén és mások helyének érzete és az egyén szerepe a saját világaként megélt környezetében. [...] A habitus egyszerre testiesült és kognitív helyérzet” (Hillier–Rocksby 2002: 5).⁸

A habitust a társadalmi hely érzeteként értelmezve egy többletjelentése is megmutatkozik, ami túlmutat Bourdieu helyfogalmán, amely tulajdonképpen az elsajátított *teret* és ennek „felületét”, fizikai kiterjedését jelenti (Bourdieu 1996: 11). A társadalmi pozíció ugyanis nem egy semleges pont a társadalmi térben, mivel birtokosa szemében egy olyan helyet jelöl, amelyet társadalmi és egyéni jelentése tesz kitüntetett egyéni vonatkoztatási ponttá (Dúll 2009, Keszei 2015). A saját társadalmi helyhez való viszonyulás alapja a másoktól érzett távolság és a jelentésteliség: az, amit az adott pozíció a birtokosának, illetve a más társadalmi pozíciót betöltőknek jelent.

A társadalmi hely külső és belső jelentései, a másoktól való távolság érzékelése és a saját társadalmi helyhez való szubjektív viszonyulás voltaképpen az otthonosság kérdését érinti. Ez benne rejlik Bourdieu gondolkodásában, mivel „valaki azért érzi otthon magát a világban, mert a világ is benne van” (Bourdieu 2000: 143). Ezt a habitus és habitát mély fogalmi összetartozása (Rényi, hivatkozva Berger 2018: 146) is jelzi. Ennek fizikai térbeli megnyilvánulása a habitus és habitát, azaz a tartós diszpozíciók rendszereként felfogott habitus és az elsajátított (belakott) tér szinte teljesen harmonikus illeszkedése (Bourdieu 2000: 147). A habitus és a habitát a „lakozáson” (Berger 2018: 144, Hidas 2015: 35) – amely a heideggeri értelemben nem más, mint a világban való lét egyedi módja (Heidegger, idézi Creswell 2009: 172) – keresztül összeköti a társadalmi és a fizikai teret azáltal, hogy a társadalmi pozícióhoz kötődő habitust az otthon fizikai teréhez köti. Ily módon a társadalmi és a fizikai térbeli pozíció, azaz a társadalmi hely a fizikai térben elsajátított *térrész*,⁹ avagy *hely* (*appropriated space or place* – Bourdieu 1996: 12)¹⁰ szinte tökéletes fedésbe kerül, amiben a habitus közvetítő szerepet tölt be (Berger 2018: 145). A habitus ugyanis az anyagi korlátok és a preferenciák összehangolásán, vagyis az izlésválasztásokon, a

8 A szerző fordítása.

9 Kiemelés: N. K.

10 Bourdieu (1996: 12–13) nem használja ki a lokáció és a hely közötti, human geográfiában bevett fogalmi különbséget (pl. Creswell 2009), amellyel az elsajátított térrész személyességét és jelentésteliségét lehetne hangsúlyozni, ám a tanulmányban többször előfordul a hely (*place*) kifejezés is.

fogyasztói döntéseken keresztül alakítja az otthon materiális terét. Bourdieu gondolkodásából (különösképp a habitus és az objektív struktúrák dialektikus viszonyából) az következne, hogy nemcsak a habitus alakítja az otthon terét, hanem a belkott tér is visszahat a habitusra. Bár ez kirajzolódik Bourdieu néhány empirikus elemzéséből, az összefüggést nem dolgozta ki (Berger 2018: 148).¹¹

A habitus és habitus illeszkedése az otthon tágabb fizikai környezetében is értelmezhető, mivel például egy környék „élhetősége”, illeszkedése az adott életstílushoz, egy lakónegyed presztízse és megfizethetősége is szerepet játszik például az otthonválasztásban, ami egyben a társadalmi pozíciót is kifejezi. Ez ugyanakkor megmutatja az otthonteremtés lehetőségének strukturális korlátait is, mivel már a saját otthon vágya és lehetősége sem mindenki számára magától értetődő, hanem társadalmi pozíció (mindenekelőtt gazdasági tőke) függvénye. Akiknek nincs saját ingatlanra objektív lehetőségük, nem is nagyon vágyakoznak erre – mutat rá Bourdieu az ingatlanpiacról írt elemzésében (Bourdieu 2005, Reed-Danahay 2020: 74–79). A vágyak és a saját társadalmi pozícióhoz kötött „objektív” lehetőségek összehangolása a habitus közvetítésével történik, következésképpen az „objektív” strukturális lehetőségek és korlátok, valamint az aspirációk, vágyak habitushoz „tapadtsága” jól kirajzolja a cselekvő társadalmi helyét és helyérzetét. A saját otthon iránti vágy (illetve ennek objektív lehetősége) meglehetősen egyenlőtlenül oszlik el a társadalmi térben, és leginkább a társadalmi felemelkedéshez kötődik (Reed-Danahay 2020: 77–78). Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy az *otthonosság* érzete és vele a biztonság vágya ne volna alapvető emberi, pszichológiai igény.¹² Ennek materiális és metaforikus értelemben vett hiánya egyaránt komoly társadalmi következményekkel jár.

A habitus és a habitus illeszkedése nemcsak a fizikai térben, hanem a társadalmi térben is értelmezhető a társadalmi pozíció „belkásaként” (Rényi, idézi Berger 2018: 146), az adott társadalmi hely otthonosságaként is. Ebben kulcskérdés, hogy mennyire a külső jelentések által meghatározott valamely társadalmi vagy fizikai térbeli pozíció, és mennyire egyénileg alakítható.¹³ A saját társadalmi pozícióval nem könnyű azonosulni (bár az valamelyest mindenképpen interiorizálódik), ha az erősen erőforráshiányos pozíciót, marginalizált társadalmi hely(zet)et jelöl, és döntően külsődleges negatív jelentések kapcsolódnak hozzá. A saját társadalmi pozíció megtanulásakor a társadalmi alávetettség, a kisebbségi tudata is rögzül a habitusban a relationalitás miatt (Bourdieu 1984: 172, 206, 246, 254–255). Wacquant (2011) és szerzőtársai (2014) a területi stigmatizáció fogalmával értelmezik a megbélyegzett lakónegyedek lakóikra gyakorolt hatását, megmutatva, hogy milyen erőfeszítéseket tesznek a lakóhelyük eltitkolása, a stigma elhárítása érdekében, miközben óhatatlan-

11 A környezetpszichológiában az egyén és (szocio)fizikai tér kölcsönhatása elméleti alapvetés, ami egyén-környezet illeszkedés-ként ismert (Düll 2009).

12 A biztonságos és lehatárolt saját térre, az otthonra való igény, illetve az érzelmileg kitüntetett helyekhez való kötődés a környezetpszichológia kiindulópontja (Düll 2009).

13 Bourdieu a *Distinction*-ben (1984: 253) ezt reprezentációs kérdésként tárgyalja, mivel a társadalmi világ valóságosságát, élhetőségét nagymértékben alakítják a cselekvők, akik a saját pozíciójuk reprezentációját is alakítani próbálják.

nul interiorizálják a hozzá kapcsolt negatív jelentéseket, valamint a szegény, a tehetetlenség és a frusztráció érzésével küzdenek. Még a területi stigmatizációhoz való egyéni vagy csoportos viszonyulás aktívabb formái, az ellenállás és az alakítás is kölcsönviszonyt feltételez a stigmatizált lakónegyedek és lakóik a között. Ezek a reakciók egyfelől jól megvilágítják, hogy a társadalmi helyzetként felfogott habitus egyszerre szerveződik kognitív és érzelmi szinten, és hogy miként válik a társadalmi jelentés nemcsak belsővé, hanem az érzelmek közvetítésén keresztül testivé is. Másfelől megmutatják, hogy a társadalmi és fizikai hely jelentései miként erősíthetik egymást, és hogy a kétféle tér közötti kölcsönhatásban hogyan alakulnak a társadalmi hátrányok térbeli stigmává, és ez miként alakítja tovább a társadalmi folyamatokat (vö.: Hillier–Rocksby 2002, Wacquant 2011, Wacquant et al. 2014).

A társadalmi pozíció jelentését annak társadalmi térbeli elhelyezkedése, relationalitása is alakítja (Bourdieu 1984: 172, 246, 1996, 2000). Kawash (2010) a hajléktalanságot helynélküliségként értelmezi, ami egyfelől konkrét, fizikai helynélküliséget jelent, mivel a hajlék hiánya miatt nincs lehetőség hosszabb helyben maradásra. Ezt a stigmatizáció, például a közterekről való elűldözés is súlyosítja, így a helynélküliség állandó és kényszerű mozgásban levést is takar. Másfelől a hajléktalanság egy olyan szélsőségesen tökehiányos, alávetett pozíció, ami a társadalmi térben is nehezen megragadható. Miként Bourdieu (1996: 12) rámutat: állandó lakóhely nélkül gyakorlatilag nincs társadalmi létezés.

Az otthon és az otthonosság kérdése tehát a habitust az absztrakt társadalmi térbeli pozícióval való azonosulás felől a társadalmi hely(éret) felé, majd a megélt, empirikusan megragadható fizikai terek és a bennük elfoglalt hely felé közelíti. A habitus és a habitat illeszkedésének vizsgálata az otthon mint „elsajátított hely” materiális valóságát (Bourdieu 1996, 1984: 288–290, 298–301, 321–322) és az épített környezethez fűződő esztétikai viszonyt, a helyteremtést¹⁴ (Hillier–Rocksby 2002) is vizsgálat tárgyává teszi,¹⁵ miközben a társadalmi hely „belakása” (Rényi, idézi Berger 2018: 146) bizonyos térbeli és társadalmi pozíciók belső feszültségeit, illetve a pozícióváltás következményeit is megvilágíthatja. Az otthonteremtés egyszerre teszi vizsgálhatóvá a habitus és habitat összeillesztésének folyamatát, azaz a habitus adaptációját mind a társadalmi, mind a fizikai térben (lásd erről: Németh 2020a, b, 2022a).

A társadalmi tér változásából fakadó pozícióváltás

A társadalmi tér folyamatosan változik, mivel a cselekvők stratégiai, valamint a köztük lévő viszonyok is konstituálják (Bourdieu 1984: 135–143, Fáber 2018). A társadalmi struktúrák meghatározó erővel alakítják az egyéni cselekvéseket egyfe-

14 Ez Reed–Danahay gondolatmenetében „elhelyezkedésként” (emplacement) jelenik meg, amit megkülönböztetnek az otthonteremtéstől.

15 Hillier és Rocksby (2002) gondolatmenete a társadalmi hely érzetéként felfogott habitust makroszintre is kiterjeszti, különös-képp a migráció és a helyteremtés viszonyát, a városstervezés, a kizárás és a befogadás társadalmi és térbeli technikáit feszegetve (Friedmann 2002, Sandercock 2002).

lól objektív strukturális akadályokként, másfelől a cselekvők szubjektív érzékelése szerinti „meghaladhatatlan” korlátokként. Ugyanakkor még a cselekvők társadalmi pozíciójuk megtartására irányuló stratégiái is visszahatnak a társadalmi térre. Egy új diploma tömeges választása vagy bizonyos foglalkozások tendenciaszerű elhagyása nemcsak a társadalmi teret és a pozíciók egymáshoz képesti viszonyát, hanem a tőkekonverziós stratégiákat, így a cselekvők társadalmi térben való mozgását is alakítja. Következésképpen a társadalmi osztályok kiterjedése, relatív pozíciója, presztízse attól függően is változik, hogy a cselekvők milyen tőkekonverziós stratégiákat követnek, és ezek milyen irányú mozgásokat generálnak a társadalmi térben (Bourdieu 1984: 144–156). Jóllehet e mozgások következtében változik a társadalmi tér, eközben az osztályok közötti relatív társadalmi távolság aligha¹⁶ (Bourdieu 1984: 147–154). Ez jól érzékelteti, hogy a társadalmi struktúrát érintő változásokat gyakorlatilag lehetetlen a társadalmi térben lokalizálni, hiszen bárhol történik is a változás, az az egész társadalmi térre kihat (Bourdieu 1984: 156–157).

A hirtelen bekövetkező társadalmi és kulturális változásoknál a társadalmi tér oly mértékben és ütemben változik, hogy a habitus átmenetileg vagy akár tartósan működésképtelenné válhat.¹⁷ A habitus ilyen esetekben a megváltozott strukturális feltételek mellett is a régebbi struktúrához kötődő diszpozíciókkal működik, ami azonban zavart kelt a köznapi gyakorlatokban, a döntésekben és a helyzetérzékelésekben, valamint állandó ellentmondást teremt a habitus és a társadalmi közeg között, amelyben működni kénytelen. A habitus működésének ezt az időbeli késleltettségét nevezi Bourdieu hiszterézisnek, avagy Don Quijote-hatásnak (Bourdieu 2000: 160).

A társadalmi tér radikális változásával a cselekvők pozíciója is megváltozhat, akár anélkül, hogy a cselekvő közben akarattalosan elmozdulna a társadalmi vagy a fizikai térben. Bourdieu *The Bachelors' Ball [Az agglagények bálja]* (Bourdieu 2008a, Reed-Danahay 2020: 38–44) című munkájában megmutatja, hogyan alakítja át a tömeges városba áramlás (térbeli mobilitás) és a városi kulturális hatások (a társadalmi tér változása) a francia falusi társadalmakat (ebben az esetben Béarnt). A város vonzása ugyanis nemcsak a fiatalabb, vagyont nem öröklő férfiak elköltözéséhez és a helyi társadalomban eredetileg magas presztízszű férfiak helyben maradásához vezetett, hanem átalakította a vágyakat és értékeket, ezáltal a házassági piacot és a presztízsvizonyokat is. A helyi társadalomban és a házassági piacon egykor jó helyzetű, paraszti világba belenőtt (*em-peasanted* – Reed-Danahay 2020: 40), és ahhoz habitusuk inerciájából fakadóan ragaszkodó elsőszülött fiúk váltak agglagénnnyé, miközben a földet nem öröklő, de a város felé orientálódó és a paraszti életmódtól megszabadulni vágyó, fiatalabb férfiak egyre kelendőbbek lettek a helyi házassági piacon. Az agglagények relatív társadalmi pozíciója tehát anélkül változott, hogy bármerre is elmozdultak volna a társadalmi és a fizikai térben: a többiek mozdul-

¹⁶ A változások ellenére fennmaradó relatív távolság, az objektíve mérhető közeledés ellenére (és ellenében) működő finom megkülönböztetések, azaz „az állandóság a változásban, illetve a változás ellenére”-tézis Bourdieu szociológiájának központi eleme (Bourdieu 1984: 135–141, 163–164, 1994; Hadas 2021).

¹⁷ A jelenség megfigyelése a kabil kutatásokhoz, Algéria társadalmának gyors átalakulásához kötődik (Bourdieu 2009).

tak el hozzájuk képest, miközben a társadalmi változás megváltoztatta a társadalmi pozíciójukat és átrendezte a településtípusok közötti viszonyrendszert is. A béarni agglagények (társadalmi) helyérzete voltaképpen az oda nem illést (*being out of place*) körvonalazza; ennek fizikai térbeli leképeződése és testi lenyomata a tétova lödörgésük és ügyetlen táncuk az agglagények bálján (Reed-Danahay 2020: 42).

Ehhez sok tekintetben hasonló a pusztákon maradó, egykori uradalmi cselédek-ből az állami gazdasági dolgozóivá váló egyének helyzete, akik relatív pozíciójavulása inkább a társadalmi tér változásának, semmint az egyéni mobilitási erőfeszítések eredménye.¹⁸ Ezt nagy számban választott helyben maradásuk is megerősíti, ami fokozza a társadalmi és a települési struktúra alsó helyei közötti illeszkedést. A fenti példák is rámutatnak a társadalmi és fizikai tér összetartozására: mivel a társadalmi tér mintegy „beleírja magát” (Bourdieu 1996: 11) a fizikai térbe, a társadalmi tér változásait a fizikai tér csak némi késéssel tudja követni. Ez azonban azt is jelenti, hogy a társadalmi tér radikális megváltoztatása maga után vonja a fizikai tér átalakítását, ami akár emberek kényszerű vagy erőszakos áthelyezésével is járhat (Bourdieu 1996: 11, Reed-Danahay 2020: 54, Berger 2018: 145).

Mozgás mint mobilitás

Mivel a társadalmi tér nem homogén, hanem a különféle tőkék eloszlása tagolja, ezért nem egyformán könnyű vagy nehéz a mozgás a különböző pozíciók között és a különféle irányokban. Bourdieu társadalmi tér-felfogásában a társadalmi mobilitás leírható a cselekvő által birtokolt tőkék mennyiségének és összetételének időbeli változásával, mivel a tőkék változása más pozíciót jelöl ki a társadalmi térben (Bourdieu 1984: 123–124). Bár a tőkék mennyiségének és összetételének változása mozgásokat indukál, a társadalmi tér folyamatos változása miatt nem minden pozícióváltás minősül társadalmi mobilitásnak. Megeshet például, hogy a társadalmi pozíció megtartásához nem elegendő a foglalkozás intergenerációs átörökítése. Ilyenkor bár megváltozik a cselekvő foglalkozása és a társadalmi létfeltételei, a relatív társadalmi helyzete változatlan marad: például, ha egy kiskereskedő gyermeke kereskedelmi alkalmazott vagy irodai munkás lesz (Bourdieu 1984: 131–133).

A társadalmi térben történő vertikális mozgás, a társadalmi mobilitás többnyire a domináns tőkefajta növelésén alapul, ez leginkább egy adott foglalkozási csoportban, közben történő előrelépést jelent, és intragenerációs foglalkozási mobilitásként vagy intergenerációs mobilitásként írható le. A különféle tőkék átváltása keresztirányú (transzverzális) mozgásokat indukál, amelyek különféle foglalkozási csoportok vagy mezők közötti mozgást jelentenek. Az adott osztályon belüli horizontális mozgás leginkább a foglalkozásváltáshoz, azaz intergenerációs horizontális mobilitáshoz köthető, ami Bourdieu szerint ritka (Bourdieu 1984: 131–134). A birtokolt tőkék változására koncentráló megközelítés a társadalmi mobilitás klasszikus

¹⁸ Ez a jelenség a hagyományos, nem Bourdieu-i fogalmakkal leginkább a strukturális mobilitás (Andorka 1982) fogalmával írható le.

„egydimenzionális” (Bourdieu 1984: 125) definíciójánál (felfelé, lefelé mobilitás – lásd például Andorka 1982, 2006) érzékenyebben kirajzolja ki a kisebb léptékű mozgásokat, mind a vertikális (domináns tőke mennyisége), mind a horizontális (tőke összetétele) és a transzverzális (tőke mennyisége és összetétele) elmozdulásokat, amelyek közül néhány akár immobilitásnak is tűnhet egy survey típusú adatfelvételben. Ugyanakkor rámutat arra, hogy bizonyos esetekben a foglalkozásváltozás nem feltétlenül jelent társadalmi mobilitást intergenerációs metszetben.

A társadalmi mobilitás felbontja a társadalmi pozíció és a diszpozíciók illeszkedését, mivel a habitus abban a közegben működik problémamentesen, amelyikben kialakult (Fáber 2018). E társadalmi térbeli áthelyeződés diszpozíciókra gyakorolt hatását, az új társadalmi közeg és a habitus össze nem illeszkedését írja le a habitusáthelyeződés fogalma (*habitus dislocation* – Lehmann 2007, Christodoulou-Spyridakis 2016). A hasadt habitus (*cleft habitus, habitus clivé* – Bourdieu 2008b) a korábbi és a jelenlegi társadalmi pozícióhoz tartozó diszpozíció-rendszerek összehétközhetetlenségét, állandó feszültségét, és ezek megterhelő, akár bénító érzelmi-pszichológiai következményeit helyezi a vizsgálódás középpontjába¹⁹ (Friedman 2016, Naudet 2018, Durst–Nyíró 2021, Nyíró–Durst 2021). A hasadt habitust Bourdieu (2008) elsősorban a saját mobilitási pályájára és (kutatói) habitusára alkalmazta (Fáber 2018: 58), a fogalom mindazonáltal a társadalmi mobilitáskutatások új, kvalitatív áramának „mesterekategoriájává” (Hadas 2021: 29) vált. Ugyanakkor néhány kvalitatív vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a társadalmi mobilitás nem feltétlenül vezet hasadt habitushoz, és a hatásai sem feltétlenül tartósak (Christodoulou–Spyridakis 2016, Naudet 2018, Nyíró–Durst 2021). Ezzel összhangban más kvalitatív mobilitásvizsgálatok a habitus adaptációs képességét, a pszichológiai megküzdés, a koherenciateremtő énelbeszélés jelentőségét (Naudet 2018, Christodoulou–Spyridakis 2016, Bereményi–Durst 2021) és a megosztott, ám a különféle diszpozíciók „összehétközésén” alapuló habitusok alkalmazkodóképességét és szituativitását („kaméleon-” habitus), azaz végső soron a habitus adaptációs képességét emelik ki (Abrahams–Ingram 2013, Ingram–Abrahams 2016).²⁰

A társadalmi mobilitás hatásainak vizsgálatokor a mobilitás terjedelme, időbeli lefutása, iránya és célállomása meghatározó tényező (Friedman 2016), csakúgy, mint a családi szocializáció vagy az iskolai előmenetelhez társított családi értékek (Naudet 2018). A habitus áthelyeződésével járó össze nem illeszkedésének mértékét erősen befolyásolja például, hogy milyen társadalmi közegből milyen közegbe érkezik a cselekvő, a befogadó közeg mennyire zárt és hierarchikus, ami meghatározza azt, hogy miképpen tud a felfelé mobil cselekvő benne mozogni és beilleszkedni. A nemzetközi és a hazai mobilitáskutatások túlnyomórészt a nagy terjedelmű és meredek iskolai mobilitási pályát befutókat vizsgálták, akik alsó- vagy munkásosztályi

19 A hasadt habitust magyarországi roma és nem roma első generációs értelmiségiek körében vizsgálta Durst Judit és kutatócsoportja: lásd a Szociológia Szemle 2021/4. számát.

20 A habitus adaptációs kapacitása, ennek mibenléte és meghatározó tényezői, akárcsak a habitus egységessége, szétfőredezett, avagy plurális volta is tudományos vita tárgya, lásd pl. Bourdieu 2000, 2002, Lahire 2012 [2001], Hadas 2021, Wacquant 2016.

pozícióból értelmiségi vagy elitpozícióba kerültek, vagy arra törekedtek (Bereményi–Durst 2021, Naudet 2018, Durst–Nyíró 2021, Christodoulou–Spyridakis 2016, Abrahams–Ingram 2013, Ingram–Abrahams 2016, Friedman 2016, Nyíró–Durst 2021). A hasadt habitus fogalma és főleg annak empirikus alkalmazása tehát a társadalmi mobilitás fogalmának csak egy szűkebb tartományát fedi le: a kulturális tőke felhalmozásán keresztüli vertikális előrelépését egy erősen meritokratikus társadalmi térben, miközben a kisebb léptékű, alsóbb társadalmi pozíciók közötti felfelé mobilitásról vagy éppen a horizontális mozgások tapasztalatairól, illetve mindezek habitusra gyakorolt hatásairól keveset tudunk.

Amikor Bourdieu (2008b) a hasadt habitus fogalmával írta le a pályáját, azzal nem pusztán a társadalmi mobilitás megélt nehézségeit, hanem az iskolához fűződő ambivalens viszonyát és a vidéki terek, a vidékiség a habitusára gyakorolt hatásait és értelmezte. Fokozatosan el kellett hagynia például a gyermek- és ifjúkora (a párizsihoz képest) „provinciális” nyelvjárásait, ahogyan egyre magasabb fokú oktatási intézményekbe lépett és ezzel együtt a fizikai (földrajzi) térben is mozgott (Bourdieu 2008b). Bár a hasadt habitus alapvetően a társadalmi térhez kötődő fogalom, egy olyan társadalmi pályát ír le, amely az osztályok közötti szimbolikus határok megsértésével jár (Reed-Danahay 2020: 101). Emiatt kíséri a sehova sem tartozás (*being out of place* – Bourdieu 2008b: 57) erősen térbeli metaforája, mivel a két társadalmi világ közöttiség élményében benne rejlik a korábban kitüntetett, érzelmileg fontos fizikai terek elhagyásának fájdalma és az idegenség élménye is.

Mozgás és immobilitás a társadalmi és a fizikai térben

A társadalmi térben zajló mozgások gyakran leképeződnek a fizikai térben is, aminek oka a két tér közötti nagyfokú átfedés (Bourdieu 1996). A kétféle térbeli pozíció egyezése az immobilitást is erősítheti. Bourdieu (1984: 124) például rámutat arra, hogy a mezőgazdasági dolgozók társadalmi pozíciója, amit a kevés kulturális tőke és a legitim kultúrától való nagy távolság jellemez, éppen azáltal válik olyan távolivá a társadalmi térben, hogy ez az életmód a fizikai térben is alacsony presztízssű régiókban és településtípusokban, illetve a kulturális tőkéhez hozzáférést nyújtó intézményektől távoli terekben összpontosul. A térhez kötöttségük és „belenövésük” a paraszti életmódba (Reed-Danahay 2020: 40) – akárcsak a béarni agglagének esetében – egyszerre fakad a tőkehiányos társadalmi pozícióból, valamint a szűkösség és beszűkítettség tudatából, a földrajzi helyzetükből eredő távolságból és elszigeteltségből. Immobilitásuk mögött olyasfajta fatalizmus áll, amely szimbolikus erőszak eredménye: a saját helyük „megtanulásával” végső soron a legitim kultúrától és a társadalom többségétől érzett távolságukat teszik belsővé (Bourdieu 1984, 2008a, Bourdieu et al. 1999, Reed-Danahay 2020: 43).

Hasonlóképpen, a társadalmi és a fizikai térbeli mozgás erősítheti egymást, ha egyirányúak; ez hosszabb távon a habitust építő diszpozíciók, a habitus és az új tár-

sadalmi hely, valamint a habitus és a habitat összesimulásában is megnyilvánulhat (Bourdieu 2000: 147, Berger 2018). Jól ismert összefüggés például, hogy a társadalmi mobilitás térbeli mobilitással (egy jobb környékre vagy nagyobb, kényelmesebb lakásba költözéssel) is járhat, azaz a társadalmi térbeli előrelépés leképeződik a fizikai térben is. Az egyik térben való mozgás azonban nem feltétlenül jár együtt a másik térben való mozgással, bár a két tér kölcsönviszonya és a habitus és a habitat közötti illeszkedést valószínűsíti. Elképzelhetőek ellentétes irányú vagy késleltetett mozgások is e két térben. Előfordulhat, hogy a társadalmi előrelépés nem jár költözéssel, miként az is, hogy a fizikai térbeli mozgás (földrajzi mobilitás, migráció) nem von maga után (jelentősebb vagy tartós) társadalmi felemelkedést. A rövid távú transznacionális migráció vagy földrajzi mobilitás például anyagi boldogulást jelenthet jelentősebb társadalmi előrelépés nélkül is az Észak-Magyarország és London között mozgó roma családoknak, miközben a gyerekek aspirációit is növelheti (Durst–Nyíró 2018).

Megeshet azonban, hogy egy kisebb léptékű fizikai térbeli mozgás is drámai következményekkel jár, főleg, ha a térbeli mozgás kényszerű és a társadalmi tér tudatos átalakításához kapcsolódik. Ilyenek például a kitelepítések és áttelepítések, amelyek során az adott csoport térbeli áthelyezésével egyben annak társadalmi helyzetét is meg akarják változtatni²¹ (vö.: Bourdieu 1996: 12). A *Les paysans déracinés [Kitelepített avagy gyökértelenített parasztok]* (Bourdieu–Sayad 1964, Reed–Danahay 2020: 49–53) az algériai parasztok „áttelepítő táborokba” (*resettlement camp* – Reed–Danahay 2020: 51) helyezésének következményeit elemzi. A falu rendezett térbeli és társadalmi viszonyaiból a kitelepített parasztok egy ismeretlen „kváziurbánus” (Reed–Danahay 2020: 49) térben találták magukat, ahol nem voltak érvényesek a korábbi társadalmi és térhasználati szabályok: az új térben felbomlottak a rutinok és a társadalmi hierarchia. A habitus és a habitat korábbi tökéletes illeszkedését egy radikális össze nem illeszkedés váltotta fel. Mindezeknek – bár Bourdieu és Sayad (1964: 87) ebben a tanulmányukban csak egyszer használták a fogalmat – a habitusra gyakorolt hatásai egyértelműen megmutatkoznak a téri dezorientációban, az ott-hontalanság érzésében, a melankóliában és a szorongásban. Azok, akik ragaszkodtak a korábbi paraszti világukhoz, az immobilitás stratégiáját választották, azaz a táborokban maradvá beleragadtak az amúgy is felbomló paraszti életmódjukba (*empeasanted* – Reed–Danahay 2020: 52). A habitus adaptálódását voltaképpen a térbeli mobilitás folytatása jelentette, mivel azok, akik „parasztlanították magukat” (*depeasanted* – Reed–Danahay 2020: 52), és továbbmentek városba, az életmódváltáson keresztül idővel valamelyest hozzá tudták igazítani társadalmi pozíciójukat a megváltozott fizikai térbeli pozíciójukhoz.

Miközben a béarni agglomerációk és a táborokban maradóknak immobilitása értelmezhető beragadásként (*stuck* – Reed–Danahay 2020: 52), a dezorientációjuk és az alkalmazkodáskényszer foka különböző mértékű, mivel a körülöttük lévő társadalmi tér

21 A hortobágyi kitelepítésekről mint tér- és társadalomformálási kísérletről lásd Saád 2015.

is eltérő mértékben változott. Elemzésükben Bourdieu és Sayad (1964) rámutat arra, hogy az immobilitás privilégiumként is értelmezhető, miközben jelenthet elégedettséget és otthonosságot, frusztrációt vagy elidegenedettséget a habitus és a társadalmi tér illeszkedésének függvényében (Reed-Danahay 2020: 55). Az illeszkedés esélyét sokszor a társadalmi tér változásának mértéke és üteme határozza meg: az immobilitás jelenthet bennragadást, ha a társadalmi tér hirtelen és nagymértékben változik, vagy ha a többi hasonló pozíciójú cselekvő mozogni kezd (Reed-Danahay 2020: 68). Az immobilitás ugyanakkor lehet tudatosan vállalt, „választott”,²² ha a társadalmi tér relatíve stabil, és a változás nem fenyegeti a cselekvőt jelentős pozícióromlással.

A mozgás fizikai térbeli terjedelme önmagában ugyanakkor keveset mond el a társadalmi és a térbeli mozgást kísérő alkalmazkodáskényszerről és következményeiről, amit például a hasadt habitus vagy a fizikai térbeli dezorientáció jelenít meg. A nagy földrajzi távolságot felölelő „életmódmigráció” (megfelelő tőkék és bizonyos „vilgjártság” birtokában) akár a nyelvi és kulturális különbségek ellenére sem jelent akkora adaptációs kényszert, mint az algériai parasztok *belföldi* áttelepítése, aminek következtében a gyökereiket elvesztők „saját hazájukban váltak idegenekké” (*un émigré chez lui* – Bourdieu – Sayad 1964: 79; *émigré at home* – Reed-Danahay 2020: 52).

A társadalmi és térbeli mobilitás konstellációi: a társadalmi pályáiv

A társadalmi térbeli és a fizikai térbeli (elsajátított) pozíció részben, de nem tökéletesen fedi egymást, ám a köztük lévő viszonyok dinamikusan alakulhatnak, így a kétféle tér közötti mozgás nem feltétlenül egyirányú. A társadalmi és a fizikai térbeli mobilitás konstellációinak sokfélesége (egyező vagy ellentétes irányok, a mobilitás terjedelmének különbségei) miatt a mozgások értelmezésekor indokoltnak látszik a társadalmi és a térbeli mozgást/mobilitást szétszálazni (vö.: Reed-Danahay 2020). Az egymáshoz viszonyított elmozdulások értelmezésével teljesebb képet kaphatunk a társadalmi és a fizikai térbeli mozgások egymáshoz való viszonyáról, tartalmáról, megélt jelentéseiről, valamint a habitus adaptációjának²³ lehetőségeiről és korlátairól²⁴.

Ezen összetett téri és társadalmi mobilitási konstellációk és az ezeket kísérő habitusváltozás vizsgálatához az illeszkedések és össze nem illeszkedések elemzése (*fit and misfit* – Bourdieu 2002: 18) vihet közelebb. Ez egyfelől a habituson belül, a különféle diszpozíció-rendszerek közötti illeszkedésként vizsgálható, másfelől a habitus társadalmi térben való elmozdulásakor a társadalmi pozíció és a diszpozíciók illeszkedéseként is elemezhető (Bourdieu 2000: 147–163, Wacquant 2016). A

22 Schewel (2019: 335) az általa kidolgozott aspirációkra és migrációs képességre alapozott elméleti keretben megkülönböztet kényszerű (involuntary), választott (voluntary) és belenyugvó, avagy alkalmazkodó (acquiescent) immobilitást, de ehhez nem használja Bourdieu-i fogalmakat, ezért itt ezt a tipológiát nem elemzem.

23 A habitus adaptációs képessége (avagy determináltsága) Bourdieu életművének talán legvitatottabb pontja (lásd például: Fáber 2018, Hilgers 2009, Hadas 2021, Wessely 2005).

24 Ehhez lásd Németh 2020a, 2022a, b.

habitus és a habitat (Bourdieu 2000), illetve a habitus és a társadalmi tér (Reed-Danahay 2020) illeszkedésének vizsgálata pedig megnyitja az utat és a habitus és a fizikai környezet illeszkedésének elemzése felé (vö.: Bourdieu–Sayad 1964, Hillier–Rocksby 2002). Az empirikus elemzésnél ugyanakkor fontos figyelembe venni, hogy a társadalmi térbeli pozíció és a diszpozíciók, a habitust építő diszpozíciók és a társadalmi közeg, valamint a habitus és a habitat közötti „szinte tökéletes” (Bourdieu 2000: 147) illeszkedés alapvetően egy elméleti feltételezés. Bourdieu hangsúlyozza a habitus praxisokat egységesítő voltát, ám a cselekvések és praxisok kontextushoz kötött, reaktív-improvizatorikus potenciálját is (Bourdieu 1984, 2000, 2002, 2009). Valamilyen fokú „tehetetlenségi mozgás” (inercia) (Bourdieu 2000: 160), akárcsak bizonyos improvizációs, adaptációs potenciál mindig rejlik a habitusban. Wacquant (2016) hangsúlyozza, hogy a habitus nem feltétlenül és nem teljesen egységes, míg Lahire (2012 [2001]) radikálisan szakít a habitus egységességének feltételezésével. Az illeszkedő és nem illeszkedő diszpozicionális rétegek elemzése ugyanakkor empirikus kérdéssé alakítja ezeket az elméleti kérdéseket, és egy dinamikusabb és árnyaltabb képet adhat arról, hogy milyen diszpozicionális rétegek változnak, és melyek maradnak változatlanok a társadalmi tér változása, illetve a társadalmi és térbeli mobilitás közepette (Hillier–Rocksby 2002, Wacquant 2016).²⁵

A térbeli és/vagy társadalmi mobilitást kísérő habitusváltozás mérése egyszerre elméleti és módszertani kérdés. Elméleti szinten egyfelől a habitusban rejlő adaptációs potenciált feszegeti. Másfelől az empirikus adatfelvétel módszertana eleve behatárolja a vizsgálódás léptékét és mélységét: nem mindegy, hogy mikro- vagy makroszintű, egyéni szinten vagy aggregáltan értelmezett adatokkal dolgozunk, hogy milyen időbeli metszetben vizsgálódunk („pillanatfelvételt” vagy utánkövetéses vizsgálatot készítettünk), valamint hogy hol tart éppen az illető a mobilitási pályán, honnan látunk arra rá. Emellett az elemzés mélységétől, érzékenységétől is függ, hogy mennyire alaposan feltárható az össze (nem) illeszkedések rendszere és ezek időbeli változása.

A társadalmi és a fizikai térbeli mozgások komplex konstellációinak elemzésére Bourdieu „társadalmipályáiv”-fogalma (*social trajectory*) kínál megoldást. Ez Bourdieu felfogásában a cselekvő és felmenői által birtokolt tőke mennyiségének és összetételének változása az életút során (Bourdieu 1984: 123–124.), azaz idetartozik mindenfajta inter- és intragenerációs mobilitás, minden vertikális és horizontális mozgás a társadalmi térben. A társadalmi pályáiv Reed-Danahay (2020: 60) felfogásában az életút (*life story*) egyfajta vázaként magában foglalja mindazon társadalmi és fizikai térbeli mozgásokat, amelyeket a cselekvő élete során végez, illetve amelyek vele történnek, beleértve azokat is, amelyek nem történnek meg, vagyis az immobilitást. A társadalmi pályáiv ebben a felfogásban nem annyira a mozgások (társadalmi vagy fizikai térbeli, mobilitás vagy migráció) közötti különbségekre, hanem azok társadalmi (habituális) meghatározottságára, illetve azok egymásutánisá-

25 Wacquant (2016) szerint a habitus fogalmával ezért jól értelmezhetők a krízisek és a társadalmi változások.

gára figyel, ily módon összeköti a társadalmi térbeli mozgásokat a fizikai helyekkel is. A koncepció tehát térben és időben nyitott, és arra is alkalmas, hogy a társadalmi térbeli pozícióból habituálisan várható, „objektíven valószínűsíthető” pályáivét az empirikus cselekvő által befutott pályáivvel és ennek szubjektíven megélt jelentésével együtt dinamikusan értelmezzük.

A társadalmi pályáiv szubjektív jelentései – az aspirációk otthonossága

A társadalmi pályáiv, azaz a társadalmi és a fizikai térbeli mozgások (mobilitások) megélt jelentéseinek értelmezéséhez a habitus fogalmának fenomenológiai megala-
pozottsága visz közelebb. A habitust a társadalmi pozíció „belakottsága”, otthonos-
sága felől vizsgálva (Bourdieu 2000, 2002, Berger 2018: 146, Hillier–Rocksby 2002) feltárhatók az adott társadalmi helyhez kötődő vélelmek és jelentések, valamint a
tevékenységek köznapi érvényessége, amelyek megszabják, hogy a cselekvők számá-
ra egyáltalán mi elgondolható és mi nem, mi lehetséges és mi nem, mi számít reá-
lisan kivitelezhető célnak, és erre milyen stratégiákkal lehet törekedni. Ezt nevezi
Bourdieu „társadalmi sorsnak” avagy „végzetnek” (*social destiny*) (Bourdieu 1984:
243–244). Ebből következően a társadalmi pályáivét egyszerre építik a habitushoz,
illetve a társadalmi pozícióhoz kötött aspirációk, melyek egyszersmind valamekko-
ra mobilitási képességet és hajlandóságot is körvonalaznak (Reed-Danahay 2020:
79, 90). Mindezek ugyanakkor interiorizáltak és a saját társadalmi hely otthonossá-
gából fakadóan „természetesként”, „magától értetődőként” teteleződnek (Bourdieu
2000: 147), miközben a másik társadalmi helye, térbeli és társadalmi gyakorlatai és
(im)mobilitási aspirációi a társadalmi térben többé-kevésbé távolinak, furcsának és
idegennek tűnnek (vö.: Schütz 1984b). Ebből következően bizonyos társadalmi tér-
beli pozíciókban könnyebben elképzelhető a térbeli és társadalmi mozgás, mint má-
sokból. Bourdieu szerint bizonyos pozíciókban „a tőkék hiánya fokozza a végesség
tapasztalatát és helyhez köti az embert” (Bourdieu 1999: 127, idézi Reed-Danahay
2020: 25). A választások és aspirációk behatárolt voltát végső soron a birtokolt tő-
kemennyiség homályosan felismert (de nem teljesen reflektált) tudata táplálja
(Bourdieu 1984: 124–125, 1999: 127).

Miközben a habitus *valószínűsít* bizonyos mobilitási aspirációt és hajlandóságot,
ami társadalmi pályáivként „realizálódik”, a habitus improvizációs potenciáljából
fakadó váratlan döntések vagy a társadalmi térbeli pozíciót alakító össze nem il-
leszkedések²⁶ okozta aspirációs többlet következtében a társadalmi pályáiv letérhet
a valószínűsített pályáról. A „modális” és a „deviáns” társadalmi pályáivék közötti
kontraszt voltaképpen egy távolságot jelent, amit a kiszorítottság (*displacement*), az

26 Az ellentétes értékvilágú, társadalmi származású szülők és az eltérő szocializációs minták két szocioanalízisben is aspirációs többletként értelmezhetők: Bourdieu 2008b, Hadas 2021.

oda nem tartozás (*out of place*) érzése kísérhet²⁷ (Bourdieu 2000: 127, Reed-Danahay 2020: 101). Ezek az érzések voltaképpen olyan erős térbeli metaforák, amelyek a társadalmi pályáiv kiinduló- és végpontja közötti *szubjektíven* érzékelt, megélt társadalmi távolságot értelmezik. Az otthonosság érzésének elvesztése bizonyos értelemben a társadalmi pályáiv végpontjai között *szubjektíve* érzékelt társadalmi távolság leképeződése. Ez összességében a „partra vetett hal” (Oliver–O’Reilly 2010: 61) érzését kelti a társadalmi és vagy fizikai térben mobil cselekvőben, ami épp ellentétes azzal, amikor a habitus a megszokott társadalmi közegében „úgy él, mint a hal a vízben” (Bourdieu–Chartier, idézi Fáber 2018: 151).

A társadalmi pályáivben a *szubjektíven* érzékelt (megélt) távolság megvilágítja, hogy bizonyos nagy terjedelmű társadalmi pályáivokban miért tűnik gyakorinak a hasadt habitus tapasztalata, hogy miért érezheti magát egy nagy társadalmi mobilitási pályát befutó, objektíve sikeres első generációs értelmiségi idegenül az újonnan megszerzett középosztályi pozíciójában, s miért találja magát társadalmi értelemben (és gyaníthatóan a fizikai térben is) „két világ között”, avagy a „senki földjén” (Bourdieu 2008b, Durst–Bereményi 2021, Durst–Nyíró 2021, Naudet 2018). Nem véletlenül használják az otthonosság metaforáját a saját mobilitási pályájukról beszélő interjúalanyok és a kutatók egyaránt. Az otthonosság tapasztalata ugyanis egyszerre térbeli és társadalmi: kifejezi a saját társadalmi világhoz fűződő „doxikus”, azaz megkérdőjelezetlen viszony mély természetességét,²⁸ ami a társadalmi pozícióhoz kötődő vélekedéseket, tapasztalatokat, gyakorlatokat és aspirációkat a világ természetes működésmódjává „naturalizálja”²⁹ (Bourdieu 2000: 147, Fáber 2018).

Az össze nem illeszkedések vizsgálata éppen az otthonosság elvesztéséből fakadó reflexiók kényszeren keresztül világítja meg a habitus adaptációs képességét és ennek korlátait (Bourdieu 2000), és bepillantást nyújthat az adaptáció folyamatába.³⁰ A társadalmi pályáiv objektív és *szubjektíven* megélt terjedelmének együttes elemzése azt is magyarázhatja, hogy a különféle (főképp a kulturális) tőkék bőségével jellemezhető társadalmi pozíciókból miért látszik könnyebbnek mind a nagyobb terjedelmű fizikai térbeli mozgás (akár transznacionális vagy „életmódmigráció”), mind a társadalmi mobilitás: a nagyobb földrajzi távolság ellenére a kibocsátó és a befogadó társadalombeli pozíció jó eséllyel nem fog túlságosan különbözni, azaz a cselekvő viszonylag otthonosan mozog az új társadalmi és fizikai helyén is. Ezt az otthonosságot az adaptációs képesség tudata (végső soron a birtokolt tőkemennyiség és a habitus működésmódja), valamint a társadalmi, fizikai hely ismerősége, a

27 Bár e vizsgálat is magas pozíciókat betöltő, elitértelmiségi pályákat befutókról szól, így az eredményei más, a hasadt habitus fogalmát használó mobilitáskutatásokhoz hasonlóan nem teljesen általánosíthatók.

28 Ez a Bourdieu-i gondolatmenet sokat merít a fenomenológiából, mindenekelőtt a schützti értelemben vett életvilág és a természetes beállítódás fogalmából (Schütz–Luckmann 1984).

29 E tekintetben az otthonosság fogalma a mindennapi tapasztalatban gyökerező köznapí és a tudományos értelmezést segítő „másodfokú” konstrukcióként is használatos (Schütz 1984a: 177).

30 A társadalmi világok közötti mozgás komplexitását, a társadalmi mobilitással járó érzelmi, mentális, társadalmi változásokat, kríziseket világítja meg Bourdieu önmagáról írt szocioanalízise (Bourdieu 2008b). Emellett más, a szépirodalom, az önéletrajz és a szocioanalízis határán mozgó kortárs francia munkák is mutatják az önértelmezés és az újraértelmezés jelentőségét az értelmiségivé válás útján, és feltárják a habitus adaptációs mechanizmusát, valamint az ezt kísérő töreket és kríziseket: Ernaux (2021), Éribon (2009), Louis (2015).

habitus és a habitat illeszkedése is táplálja. Ugyanakkor a társadalmi és fizikai terek közötti mozgásnak mindig van valamilyen kockázata, miként a habitus adaptációs képességének is megvannak a maga határai. Ezt jól mutatja az a tény, hogy miközben az egész világra kiterjedő mobilitás lehetősége a magasabb társadalmi pozíciójúak számára elvileg korlátlanul elérhető, mégis viszonylag kevés a világban teljesen otthonosan mozgó kozmopolita (Duyvendak, idézi Reed-Danahay 2020: 132). Az Erasmus-ösztöndíj kritikusan szerint az leginkább azoknak a középosztályi háttérű diákoknak teremt mobilitási lehetőséget, akiknek erre amúgy is megvan az aspirációjuk, miközben azok kevésbé aspirálnak erre, akiknek a társadalmi pályáivében a kevesebb birtokolt tőke és a habituális kötöttségek miatt ez amúgy is kevésbé valószínű. Mindez megmutatja, hogy miként termeli újra a habitusok működés módja a társadalmi és szimbolikus egyenlőtlenségeket akár a nemzetek feletti szinteken is (Reed-Danahay 2020: 110).

Konklúzió

Bourdieu térbeliségre vonatkozó munkái (1984, 1996, 2000, 2002, 2008a, b) és ezek interpretációi (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) alapján a fizikai és a társadalmi teret analitikusan megkülönböztetve három olyan elméleti csomópontot azonosítottam, amelyek összekötik a társadalmi és a fizikai teret: a testiesült habitust, az otthon és az otthonosságot, valamint a mozgást és a mobilitást. Ezek társadalmi és a fizikai térbelisége megmutatja, hogy a kétféle térdimenzió voltaképpen kölcsönösen, noha nem egyforma mértékben konstituálja egymást. Az analitikus szétválasztás elméletileg gyümölcsöző, de a társadalmi tér hierarchikussága és relationalitása, azaz *térbelisége*, valamint a fizikai tér *társadalmi* jelentésekkel, praxisokkal átszőtt volta megmutatja, hogy ezek szorosan összetartoznak és leginkább kölcsönhatásaikban vizsgálhatók. Ezért a feltárt elméleti csomópontok egyszersmind empirikus kutatási irányokat is körvonalaznak, amelyek a habitus térbeliségét különféle összefüggésekben mutatják meg.

A társadalmi pozíció, valamint annak jelentései és relationalitása kifejezik a cselekvő társadalmi térbeli *helyét*, következésképpen a habitus társadalmi helyezetként is értelmezhető (Bourdieu 2000: 184, Hillier–Rocksby 2002). A társadalmi hely a fizikai térre kivetülve kijelöl egy bizonyos elfoglalt teret, amit Bourdieu elsajátított térként értelmez. A testiesült habitus a testi mivolton keresztül köti össze a fizikai és társadalmi teret: míg a habitus a társadalmi térben, a test a fizikai világban lokalizálja a cselekvőt (Bourdieu 1996, Reed-Danahay 2020). A legfontosabb elsajátított tér az otthon, ami felfogható a társadalmi térbeli pozíció indikátoraként (Bourdieu 1996: 13). A habitus és a habitat elméletileg kidolgozott (Bourdieu 2000), de empirikusan sporadikusan vizsgált összefüggése leginkább a habitus és a fizikai tér kölcsönhatásainak vizsgálatában kecsegtet új eredményekkel (Berger 2018: 146–148). Ez magában foglalhatja az otthonteremtés esélyének és vágyának társadalmi

meghatározottságait, valamint a habitus és habitát „összeillesztését” a társadalmi és a fizikai térben, ami az otthonteremtés folyamatának materiális, érzelmi és társadalmi vetületein keresztül vizsgálható (Németh 2020a, b, 2022a). A fizikai térre is kiterjedő fókusz megmutathatja az otthon- és helyteremtés (Hillier–Rocksby 2002) gyakorlatait és bizonyos, a helybe nem illeszkedő habitusok megjelenésének térátalakító hatásait (lásd például: Németh 2022a, Berger–Tomay 2022).

A társadalmi tér és a habitus sokrétű kölcsönviszonyban állnak: a mozgás a társadalmi térben megváltoztatja a cselekvő társadalmi pozícióját, azaz „áthelyezheti” a habitusát, ami társadalmi mobilitáskutatások gyakran vizsgált jelensége. E mozgás nem más, mint a társadalmi tőkék mennyiségének és összetételének változásából következő társadalmi térbeli pozícióváltozás. Bourdieu felfogásában (Bourdieu 1984) viszont nem minden mozgás minősül társadalmi mobilitásnak, miközben úgy is bekövetkezhet relatív vagy abszolút pozícióváltozás a társadalmi térben, hogy a cselekvő nem változtatja meg a pozícióját, ám az mégis áthelyeződik a társadalmi tér hirtelen vagy nagyarányú változása következtében. A társadalmi és a fizikai tér közötti szoros, de nem teljesen mechanikus kapcsolat következtében a cselekvő pozícióváltozása a társadalmi térben fizikai térbeli mozgást, mobilitást is valószínűsít, míg a fizikai térbeli mozgások önmagukban csekélyebb hatással lehetnek a társadalmi térbeli pozíció változására.

Mivel a habitusban nemcsak a saját pozíció, hanem annak más pozícióktól való távolsága is rögzül (Bourdieu 1984: 172, 246), így a saját társadalmi és fizikai térbeli hely interiorizálása az adott társadalmi-térbeli pozícióhoz kötődő lehetőségeket, vágyakat, aspirációkat is természetessé teszi (Bourdieu 2000: 147, Fáber 2018). Ily módon a habitus valószínűsít egy bizonyos társadalmi pályáivet és mobilitási hajlandóságot, amit az objektív társadalmi pozícióhoz kötődő lehetőségek és a szubjektíve érzett mobilitási esélyek egyszerre építenek a habitus közvetítésével. A társadalmi pályáiv Reed–Danahay (2020: 60) értelmezésében magában foglalja a cselekvő és felmenői inter- és intragenerációs mobilitásait, különféle vertikális és horizontális mozgásait, valamint immobilitásait a fizikai és a társadalmi térben. Ezzel a fogalommal megkerülhető a kortárs mobilitás- és migrációkutatásokban fel-felbukkanó, mobilitás és migráció közötti fogalmi dilemma (Reed–Danahay 2020: 3–4, Váradai 2018: 15–17, 20–22), mivel egyfelől mindenféle irányú és terjedelmű társadalmi és fizikai térbeli mozgást magában foglal, másfelől ezen mozgások bonyolult konstellációit (egymáshoz képesti elmozdulás irányai, a mozgás terjedelme és időtartama) is elemzés tárgyává teszi. A mobilitás klasszikus (egydimenzionális és többnyire vertikális) felfogásához (lásd például: Andorka 1982, 2006), valamint a kvalitatív mobilitáskutatások intragenerációs iskolai mobilitási fókuszához képest a társadalmi pályáiv fogalmával a térbeli és társadalmi mozgások terjedelme és egymáshoz képesti irányai finomabban és mélyebben elemezhetők akár intergenerációs metszetben is.

A társadalmi pozíció otthonossága (avagy a társadalmi helyérzet) a társadalmi pályáiv fogalmán keresztül a mobilitási aspirációk magától értetődőségére is rávi-

lágít, aminek a gyújtópontjában a habitusnak a társadalmi világ működését és a „társadalmi sorsot” magától értetődőségek soraként naturalizáló működésmódja áll (Bourdieu 1984: 243–244, 2000: 147–157, Fáber 2018). Mivel a társadalmi pályáiv fogalma erősen kötődik a társadalmi pozíció otthonosságához, így ebben a fogalmi keretben jól követhetővé válik, hogy miként bontja fel a társadalmi (és bizonyos fokig a térbeli) mozgás a habituson belüli (diszpozíció-rendszerek közötti), valamint a habitus és a társadalmi pozíció között elméletileg feltételezett illeszkedést (Bourdieu 2000: 147, 157), miközben a habitus és a habitat közötti illeszkedés (Bourdieu 2000, Hillier–Rocksby 2002) vizsgálata a fizikai tér irányába is kiterjeszhető. A társadalmi pályáiv tehát a habitust, az otthonosságot és a mozgást, illetve ennek természetességét összeköti, és a közöttük lévő kölcsönhatásokat is vizsgálat tárgyává teszi. A habitus, valamint a társadalmi és fizikai tér közötti kölcsönhatások a mozgások vagy a társadalmi tér hirtelen változása következtében létrejövő illeszkedések és össze nem illeszkedések vizsgálatán keresztül feltárhatók, ugyanis az otthonosság elvesztésén, illetve annak reflexiók kényszerén keresztül mutatkozik meg a habitus késleltetett működése, adaptációs krízise (*hiszterézis, Don Quijote-hatás* – Bourdieu 2000: 160) vagy éppen az adaptáció lassú folyamata.

A társadalmi pályáiv fogalmával végül a habitusba írt „modális” és az attól eltérő „deviáns” (Reed-Danahay 2020: 101) pályáivek közötti eltérés „objektíven” (a társadalmi és a fizikai térbeli terjedelem, a társadalmi tér változása), valamint szubjektíven, a mobilitás megélt tapasztalatai alapján vizsgálható, mivel a modális pályáivtól való nagy eltérés sokszor az otthonosság elvesztéseként jelenik meg az életutakban. Ez akkor a leglátványosabb, ha a társadalmi pályáiv életstílusokat, osztályokat elválasztó társadalmi és szimbolikus határokon is átlép (Danahay 2020: 101), voltaképpen ilyen nagy terjedelmű mobilitási pályát ír le a hasadt habitus (Bourdieu 2008b) fogalma. Ily módon a társadalmi pályáiv fogalma a habitusból következő modális pályájától való eltérés szubjektíven megélt tapasztalatait is értelmezhetővé teszi, és segít feltárni az „objektíven” sikeres iskolai mobilitási pályák mögötti habitusváltozást és annak a megélt életútra gyakorolt hatásait.

A társadalmi pályáiv egyszerre teszi vizsgálhatóvá a testiestült habitus társadalmi és fizikai térbeli elhelyezkedését, a habitushoz kötött (im)mobilitási aspirációkat, valamint az életút (avagy a családtörténet) során megtett társadalmi és fizikai térbeli mozgások összességét, illetve az otthonosság szubjektív jelentéseit. A társadalmi pályáiv ebben a felfogásban bizonyos értelemben az élettörténeti megközelítés „alternatívája” (Reed-Danahay 2020: 60) lehet az empirikus migráció- és mobilitáskutatásokban: bár nem helyettesítheti az élettörténeti megközelítést, annak egy szűkebb spektrumára, a habitusra és a mobilitási aspirációkra, az egymást alakító társadalmi és fizikai térbeli mozgásokra és ezek kölcsönhatásaira irányíthatja a figyelmet, ezzel is dinamizálva a habitus olykor determinisztikusan felfogott fogalmát.

Irodalom

- Abrahams, J. – Ingram, N. (2013): The chameleon habitus: Exploring local students' negotiations of multiple fields. *Sociological Research Online*, 18(4), 213–226. <https://doi.org/10.5153/sro.3189>
- Andorka, R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Andorka, R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Bereményi, B. Á. – Durst, J. (2021): Meaning making and resilience among academically high-achieving Roma women. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3), 103–132. doi: <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2021.3.5>
- Berger, V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan.
- Berger, V. – Tomay, K. (2022): Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentrifikáció kapcsán. Előadás a B+20 – Az ELTE TáTK Társadalomelmélet Tanszék Bourdieu halálának 20. évfordulójára rendezett konferenciáján. Budapest, 2022. december 2.
- Berki, M. (2021): A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve: Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. (recenzió). *Replika*, 121–122. 287–294.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1994): *Férfiuralom: írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- Bourdieu, P. (1996): Social Space, Physical Space and Habitus. *Vilhelm Aubert Memorial lecture*, Report, 10, 87–101. https://www.academia.edu/42016978/Physical_Space_Social_Space_and_Habitus
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. California: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2002): Habitus. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 17–37.
- Bourdieu, P. (2005): *The Social Structures of Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2008a): *The Bachelors' Ball. The Crisis of Peasant Society in Béarn*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2008b): *Sketch For a Self-Analysis*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2009 [2000]): *Struktúrák, habitusok és gyakorlatok*. In *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 208–236.
- Bourdieu, P. – Accardo, A. – Balazs, G. – Béaud, S. – Bonvin, F. – Bourdieu, E. – Bourgois, Ph. – Broccolichi, S. – Champagne P. – Christin, R. – Faguer, J-P. – Garcia, S. – Lenoir, R. – Oeuvrard, F. – Pialoux, M. – Pinto, L. – Podalydès, D. – Sayad, A. – Soulié, Ch. – Wacquant, L. (1999): *The Weight of The World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.

- Bourdieu, P. – Sayad, A. (1964): Les paysans déracinés. Bouleversements morphologiques et changements culturels en Algérie. *Études rurales*, 12: 56–94. <https://doi.org/10.3406/rural.1964.1132>
- Christodoulou, M. – Spyridakis, M. (2016): Upwardly mobile working-class adolescents: a biographical approach on habitus dislocation. *Cambridge Journal of Education*, 47(3): 315–335.
- Creswell, T. (2009): *Place*. <https://booksite.elsevier.com/brochures/hugy/SampleContent/Place.pdf> Utolsó letöltés: 2023. 02. 13.
- Dúll, A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései: helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Durst, J. – Nyírő, Zs. (2018): Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 28(4): 4–36. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.4.1>
- Durst, J. – Nyírő, Zs. (2021): Introduction: Cultural Migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3): 4–21. doi:<https://doi.org/10.51624/szocszemle.2021.3.1>
- Érison, D. (2009): *Le retour à Reims. Une théorie du sujet*. Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Ernaux, A. (2021): *Évek*. Budapest: Magvető.
- Fáber, Á. (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Friedman, J. (2002): Placemaking as Project? Habitus and Migration in Transnational Cities. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 299–317.
- Friedman, S. (2016): Habitus Clivé and the Emotional Imprint of Social Mobility. *The Sociological Review*, 64(1), 129–147. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280>
- Hadas, M. (2021): *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. London – New York: Routledge.
- Hidas, Z. (2015): Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink. In Keszei, A. – Bögre, Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 52–74.
- Hilgers, M. (2009): Habitus, Freedom, and Reflexivity. *Theory & Psychology*, 19(6): 728–755. <https://doi.org/10.1177/0959354309345892>
- Hillier, J. – Rooksby, E. (2002): Introduction. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 3–27.
- Ingram, N. – Abrahams, J. (2016): Stepping outside of oneself: how a cleft-habitus can lead to greater reflexivity through occupying ‘the third space’. In Thatcher, J. – Ingram, N. – Burke, C. – Abrahams, J. (eds.): *Bourdieu: The Next Generation: The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology*. London: Routledge, 168–184.

- Jóvér, V.(2022): Bourdieu and Social Space. Mobilities, Trajectories, Emplacements (Worlds in Motion 6., Berghahn Books, New York, 161). (recenzió) *Tér és Társadalom*, 36(3): 194–197. <https://doi.org/10.17649/tet.36.3.3453>
- Kawash, S. (2010): A hajléktalan test. *Replika*, 71. (Utcafront), 53–71.
- Keszei, A. (2015): Hely és emlékezet között In Keszei, A. – Bögre, Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 52–73.
- Lahire, B. (2012 [2001]): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79 (Individuumszociológiák): 45–66.
- Lehmann, W. (2007): “I Just Didn’t Feel Like I Fit in”: The Role of Habitus in University Dropout Decisions. *Canadian Journal of Higher Education*, 37(2): 89–110.
- Louis, É. (2015): *Leszámolás Eddyvel*. Budapest: Ab Ovo.
- Naudet, J. (2018): *Stepping into the Elite: Trajectories of Social Achievement in India, France, and United States*. New Delhi: Oxford University Press.
- Németh, K. (2020a): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50–71.
- Németh, K. (2020b): Mit jelent lakni? Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakásperformanszon” keresztül. *Kultúra és közösség*, 4 11:(5): 59–69 (különszám).
- Németh, K. (2022a): Cosmopolitans in a farmhouse: Return migration and the adaptation of habitus through the lens of a homemaking process. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 8(2): 100–119. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.840>
- Németh, K. (2022b): Az önkizsákmányolás fénytörései. A kertészet és a térbeli, társadalmi mobilitás összefüggései egy tanyán élő nő történetében. *socio.hu*, 12(2): 1–23.
- Nyíró, Zs. – Durst, J. (2021): Racialisation rules: The effect of educational upward mobility on habitus. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3): 21–51.
- Oliver, C. – O’Reilly, K. (2010): A Bourdieusian analysis of class and Migration: Habitus and the individualising process. *Sociology*, 44(1): 49–66. <https://doi.org/10.1177/0038038509351627>
- Reed-Danahay, D. (2020): *Bourdieu and Social Space. Mobilities, Trajectories, Emplacements*. New York – London: Berghahn.
- Saad, J. (2015): A hortobágyi „telepes”-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében. In Saad, J. (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*. Budapest: Argumentum, 13–39.
- Sandercock, L. (2002): Difference, Fear and Habitus: A Political Economy of Urban Fears. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 203–219.
- Schewel, K. (2019): Understanding Immobility: Moving Beyond the Mobility Bias in Migration Studies. *International Migration Review*, 54(2): 328–355. <https://doi.org/10.1177/0197918319831952>

- Schütz, A. (1984a): A cselekvések köznapis és tudományos értelmezése In Hernádi, M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat, 178–229.
- Schütz, A. (1984b): Az idegen In Hernádi, M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 405–413.
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1984): Az életvilág struktúrái (részletek). In Hernádi, M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 269–321.
- Váradi, M. M. (2018): Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In Váradi M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 13–42.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13(1): 14–27.
- Wacquant, L. (2016): A concise genealogy and anatomy of habitus. *The Sociological Review*, 64(1): 64–72. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12356>
- Wacquant, L. – Slater, T. – Pereira, V. B. (2014): Territorial stigmatization in action. *Environment and Planning A*, 46(6): 1270–1280.
- Wessely, A. (2005): Szocioanalízisben. *BUKSZ*, 16(3): 220–230.

A Covid19 elleni védőoltás elutasítása együtt élő párok körében: egy online kérdőíves vizsgálat eredményei

Covid-19 vaccination refusal among cohabiting couples: results of an online survey

Brys Zoltán¹ – Péntes Melinda² – Albert Fruzsina³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.4>

Beérkezés: 2023. 01. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 04. 19.

Elfogadás: 2023. 05. 27.

Összefoglaló: A Covid19 elleni védőoltás elutasítása klasztereződést mutat a társadalomban, amely mögött strukturális hatások és a társas befolyás jelensége áll. A párkapcsolat a társas befolyás és az egészségmagatartás szempontjából egyaránt kiemelt jelentőségű. A párkapcsolati szintű vakcinációs homogenitás mértékéről keveset tudunk, ahogy a védőoltás elutasításának párkapcsolati szintű epidemiológiájáról sem rendelkezünk adatokkal. Vizsgálatunk célkitűzése ezek feltárása volt a felnőtt magyar populáción.

Az elemzett adatok egy hazai, keresztmetszeti, online felmérésből származnak, amely 2022. november 15. és 26. között zajlott. A vizsgálat megfigyelési egysége az egyén volt, az elemzési egysége a párkapcsolat. A pár két tagjának a Covid19 elleni védőoltással kapcsolatos magatartása, valamint szociodemográfiai változók kerültek bevonásra. Keresztábra-elemzést, bináris és multinomiális logisztikus regressziót alkalmaztunk.

654 felnőtt pár került a mintába. A homogén magatartású párok aránya 88,5 százalék (95 százalék, MT 86–91 százalék) volt, amely közepes mértékben (Cohen-féle $h = 0,6$) nagyobb, mint ha a felek egymástól függetlenül viselkedtek volna. A pár együttélésének időtartama, iskolai végzettsége és influenzaoltással kapcsolatos korábbi magatartásának homogenitása összefüggést mutatott a Covid19 elleni védőoltással kapcsolatos magatartás homogenitásával. Rosszabb anyagi helyzetben lévő, alacsonyabb iskolai végzettségű, illetve rövidebb ideje együtt élő párok pedig magasabb eséllyel tartoztak azon párok közé, ahol legalább egy tag elutasítja az oltást.

Kulcsszavak: társas befolyás, Covid19, vakcináció, párkapcsolat

Abstract: The refusal of Covid-19-vaccine shows a clustering in society, which is due to societal-structural effects and social influence. Both in terms of peer influence and health behavior, the romantic

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, email: brys.zoltan@tk.hu

2 Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Menedzserképző Központ, email: penzes.melinda@emk.semmelweis.hu

3 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közszolgálati Kar, Mentálhigiéné Intézet Budapest, email: albert.fruzsina@tk.hu

relationship is of particular importance. However, little is known about the extent of vaccination homogeneity at the couple level, nor is there data on the epidemiology of Covid-19-vaccine refusal at the couple level. The aim of our study was to explore these in the adult Hungarian population.

The data are from a national, cross-sectional, online survey conducted between 15–26 November, 2022. The unit of observation was the individual while the unit of analysis was the couple. The Covid-19 vaccination behavior of the couple and sociodemographic variables were included. Cross tabulation analyses and binary and multinomial logistic regressions were applied.

654 adult couples were sampled. The proportion of couples with homogeneous behavior was 88.5 per cent (95 per cent CI 86.0–91.0 per cent), which was moderately (Cohen's $h=0.6$) greater than if the partners had behaved independently. The duration of cohabitation of the couple, the educational level of the couple and the homogeneity of the couple's previous behavior with regard to influenza vaccination were associated with homogeneity of behavior with regard to Covid-19 vaccination. Couples with poorer financial status, lower educational attainment, and couples living together for a shorter period of time were more likely to be in a group of couples where at least one member refused Covid-19-vaccination.

Keywords: social influence, Covid-19, vaccination, couple relationship

Bevezetés

A világ népességének exponenciális növekedése, a mobilitás növekvő mértéke, az ipari mezőgazdasági művelésbe vont terület emelkedése (McFarlane–Sleigh–McMichael 2013), valamint a biodiverzitás pusztítása (Keesing–Ostfeld 2021) miatt a zoonotikus (állatról emberre terjedő) betegségekből kialakuló járványok kitörésének valószínűsége emelkedik a világban. (Smith et al. 2014, McMahan–Morand–Gray 2018). Emiatt mind a SARS-CoV-2 esetleg újabb variánsainak vonatkozásában, mind pedig egy esetleges jövőbeni zoonotikus járvány-kitörés esetén fontos az oltási magatartás társas dinamikájának jobb megértése. A Covid19 elleni védőoltás elutasításával kapcsolatban számos szociológiai (nem, életkor, jövedelem, kisebbségi csoporthoz való tartozás, lakóhely stb.), szociálpszichológiai (családi, baráti, munkahelyi és lakókörnyezet társas normái stb.), illetve lélektani (intézményi bizalom, az oltással és az oltóanyaggal kapcsolatos attitűdök, a saját egészségi állapottal kapcsolatos hiedelmek, elővételezett megbánás, politikai attitűdök stb.) befolyásoló tényező került azonosításra (Dombrádi et al. 2021, Kerr et al. 2021, Lin–Tu–Beitsch 2021, Sherman et al. 2021, Brys–Albert–Pénzes 2022, Dhanani–Franz 2022). Az oltással kapcsolatos múltbeli magatartásnak erős befolyásoló szerepe van: azon személyek, akik, felvettek influenza elleni védőoltást a Covid19-pandémia előtt, nagyobb valószínűséggel vették fel a Covid19 elleni oltást is (Lin–Tu–Beitsch 2021).

Az oltásbizonytalanság – WHO által javasolt – fogalma két eltérő viselkedést foglal magába: a már elérhető oltás (1) elutasítását vagy (2) késedelmes felvételét (World Health Organization 2014). Ám egy 2022-ben készült szisztematikus szakirodalmi áttekintő közlemény felhívta arra a figyelmet, hogy a kutatási gyakorlatban az oltásbizonytalanság (*vaccine-hesitancy*) fogalma és operacionalizálása nem egységes és ezért nehezen használható (Bussink-Voorend et al. 2022). Az oltás *elutasítása* egyértelműbb és jobban operacionalizálható kategóriának tekinthető.

Az oltás elutasítása térbeli és társadalmi csoportok szerinti klasztereződést mutat (Lieu et al. 2015, Alvarez-Zuzek–Zipfel–Bansal 2022, Lee–Huang 2022). A klasztereződés kifejezést a tanulmányban általános értelemben használjuk: kifejezi azt is, hogy a különféle társadalmi csoportokban nem egyenletes az oltáselutasítás előfordulása, illetve azt is, hogy egymással kapcsolatban álló emberek hálózatában sűrűsödések figyelhetők meg oltást elutasító aktorokból. A klasztereződés mögött a társadalmi szelekció (*social selection*) és a társas befolyás (*social influence*) egymást erősítő hatásai állnak (Alvarez-Zuzek–Zipfel–Bansal 2022). A társadalmi szelekció hazánkban is kimutatható: a rosszabb jövedelmi helyzetben lévők, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kisebb népsűrűségű településen élők körében magasabb a Covid19-oltás felvételének visszautasítása (Brys–Albert–Pénzes 2022). Az Egyesült Államokban, ahol a különböző társadalmi csoportok térben erősen elkülönülnek, az alacsonyabb szocioökonómiai státuszú térségekben, különösen ahol az intézményi bizalom szintje alacsonyabb, a Covid19-oltás felvételét illető bizonytalanság jelentősen magasabb (Lee–Huang 2022). Ez a jelenség nem csak a Covid19-oltás kapcsán mutatható ki: egy-egy egyesült államokbeli vizsgálat is megerősítette, hogy az alulimmunizáció a kanyaró, mumpsz, rubeola esetén is térben klasztereződik (Lieu et al. 2015).

A viselkedések és attitűdök klasztereződésének többféle oka is lehet: a homofília, azaz hasonló emberek vannak egymással kapcsolatban; a társas befolyás, vagyis azoknak a véleménye, akikkel az egyén kapcsolatban áll, akik hatnak rá; egyazon kapcsolathálózatba tartozó emberek hasonló külső hatásoknak vannak kitéve; illetve az egymással kapcsolatban állók szimultán is kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra (Konstantinou et al. 2021). Fu és szerzőtársai (2019) a humán papillomavírus (HPV) elleni oltás elutasítását vizsgálva kimutatták, hogy az elutasítók sokkal inkább oltásellenes, mintsem oltáspárti véleményekkel találkoztak a társas környezetükben, többségük családtagjai és barátai szintén elutasították az oltást. Az oltásra vonatkozóan tanácsot szolgáló hálózatok meglehetősen kicsik, sűrűek, családközpontúak és homofilek voltak. Casillas és szerzőtársai (2011) szintén a HPV-oltással kapcsolatos attitűdöket vizsgálva azt találták, hogy ha a kérdezettek családtagokkal és/vagy barátokkal beszéltek az oltásról, illetve tőlük hallottak róla, az növelte az oltás észlelt hatékonyságát.

A társas kapcsolatok közül a párkapcsolat több szempontból is fontos az egészségviselkedés területén: a partner számos egészségviselkedés esetében kiemelt befolyással bír (Christakis–Fowler 2008, 2013, Kennedy et al. 2011, Jiménez-Murcia et al. 2017). A partner optimális esetben közeli, intim interperszonális kapcsolat, amely alapvetően befolyásolja a másik egyén teljes életét (érzelmeit, elvárásait, motivációs rendszerét, döntéseit és viselkedését) (Smith–Mackie–Claypool 2015). Házastársak között a testi és lelki egészségállapot, az életminőség és a táplálkozás hasonlóságot mutat, de a dohányzás, alkoholfogyasztás esetében már nem mutat-

ható ki egyértelműen nagyfokú hasonlóság (Meyler–Stimpson–Peek 2007⁴), habár Graham és szerzőtársai (2016) angol anyák és partnereik rizikó-magatartását a cigarettázás, alkohol-, gyümölcs- és zöldségfogyasztás, illetve testmozgás dimenzióiban vizsgálva annak nagyfokú hasonlóságát találták⁵.

A párkapcsolati homogenitás hátterében különféle okokat és mechanizmusokat tételeznek a kutatók. Az egyik ilyen ok strukturális természetű: olyan helyzetekben találkozunk a párunkkal, amilyenekben eleve hozzánk hasonló emberek vannak (Blau–Schwartz 1984). Egy másik magyarázat (ami a barátságokban is megjelenő homofíliát ugyanúgy magyarázza) az, hogy személyiség elutasításaként értékeli az emberek, ha valaki alapvető értékekkel nem ért egyet, ugyanakkor azok elfogadása megerősíti az ént (Festinger–Schachter–Back 1950). A párkapcsolati homogenitást magyarázza az úgynevezett kirostálási hipotézis, illetve az e folyamatot szakaszokra bontó, de sok szempontból hasonló inger–érték–szerep-elméletet (Murstein 1971, 1987) is, miszerint a heterogén személyek közti párkapcsolatok inkább véget érnek, míg a homogénekből inkább házasság lesz (Blackwell–Lichter 2004). Az összecsiszolódási hipotézis szerint ugyanakkor nem ez történik, hanem az, hogy egy kapcsolat során idővel egyre inkább közös véleményt alakítanak ki a különféle dolgokkal kapcsolatban – ez magyarázza, hogy a párok értékei a kapcsolat „idősődésével” egyre hasonlóbba válnak (Stephen 1984, 1985). A tágabb spektrumú kapcsolathálózati kutatásokhoz hasonlóan a párkapcsolat esetén is rendkívül nehéz az oksági kapcsolatok meghatározása, illetve annak eldöntése, hogy valójában melyik mechanizmus áll a homofília hátterében (Lőrincz 2006).

Az oltáspecifikus homogenitás vizsgálata népegészségügyi szempontból is jelentős, hisz a nyájimmunitáshoz szükséges átoltottsági szint elérése több országban is nehézségekbe ütközött, és az oltási viselkedés szempontjából heterogén párok ígéretes intervenciók pontok lehetnek. Egy egyesült királyságbeli vizsgálat kifejezetten a Covid19 elleni védőoltás homogenitását vizsgálta együtt élő párok körében 2021-ben: 84 százalék volt homogén oltási státuszú pár (ebből 63 százalék homogén oltott, 21 százalék homogén oltatlan), és 16 százalék heterogén pár (a pár egyik tagja felvette az oltást, a másik nem) (Schmaling 2022). Hasonló magyarországi vizsgálatot nem sikerült azonosítanunk.

Jelen vizsgálatunk három célkitűzést tartalmaz: (C1) a Covid19 elleni oltóanyag elutasítása párkapcsolati szintű prevalenciájának vizsgálata (és a brit adatokkal történő összevetése), (C2) a párkapcsolati homogenitás korrelátumainak feltárása, illetve a (C3) a homogén elfogadó párok, a heterogén párok és a homogén elutasító párok korrelátumainak feltárása.

4 Ez a szisztematikus review 103, a házaspárok testi-lelki egészségi állapotának és egészség-magatartásának hasonlóságát vizsgáló tanulmányt tekint át.

5 Például a 16 év alatti gyermeket nevelő anyák és partnereik esetében a dohányzást illetően a párok 70%-ában egyik fél sem, míg 11%-ban mindkét fél, 17 százalékuknál csak egyik fél dohányzik (Graham et al 2016: 831).

Módszertan⁶

Vizsgálati minta és adatgyűjtés

Az elemzett adatok az *A vakcinációs szándék megértése különféle társas közegekben – online kérdőíves felmérés a magyar felnőtt populáció körében* című magyar, keresztmetszeti, online felmérésből származnak. A kérdőíves felmérés összesen 169 magyar nyelvű kérdést tartalmazott és 2022. november 15. és 26. között került lekérdezésre. A kutatás célcsoportja a magyar felnőtt lakosság volt. Az egyéni szintű kvótás mintavétel során a kvótadimenziók a következők voltak: nem, életkor, NUTS2 (statisztikai célú területi egységek európai nomenklatúrája) régiók, településtípus és iskolai végzettség. Az online felmérés CAWI (*Computer Assisted Web Interviewing*) módszerrel történt. A kérdőívet 1500 válaszadó töltötte ki. Az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT-TUKEB:BMEÜ/2422-1/2022/EKU, dátum: 2022. október 4.) és a Társadalomtudományi Kutatóközpont Etikai Bizottsága (FOIG-1/130-24/2022, dátum: 2022. október 28.) is előzetesen jóváhagyta a vizsgálatot. Az adatgyűjtést preregisztrációja az Open Science Framework felületen az adatfelvétel megkezdése előtt megtörtént (<https://osf.io/zwktc>), itt a teljes kérdőív és a kvótadimenziók is elérhetők. Az adatfelvételt a Marketing Research Kft. végezte és kis értékű, beváltható pontszámok gyűjtésével ösztönözte a válaszadókat. Minden válaszadó – elektronikusan – informált beleegyező nyilatkozat tett. Az adatfelvétel során adatvédelmi esemény nem történt.

Beválogatási kritérium

Az eredeti vizsgálatba 18 éven felüli magyar állampolgárok kerültek beválogatásra. A jelenlegi másodelemzésbe való bekerülésnek három kritériuma volt: a válaszadó úgy nyilatkozott, hogy (1) párkapcsolatban él, (2) együtt él a párjával és (3) nem él további felnőtt a háztartásban. Ezen utóbbi feltételt azért vezettük be, mert amennyiben további felnőtt is él a háztartásban, az már befolyásolhatja a párkapcsolati hasonlóság mögött feltételezett három tényezőt: a társas kontrollt, a megosztott erőforrásokat és az affektív összehangolódás mértékét is (Meyler–Stimpson–Peek 2007).

Elemzési egység

A vizsgálat megfigyelési egysége az egyén volt, de az elemzési egysége a párkapcsolat. A párkapcsolatban élő másik félre vonatkozó adatokat is a válaszadó adta meg, azaz a kérdőív tartalmazott kérdéseket a válaszadó partnerének születési évére, iskolai végzettségére, a Covid19-cel kapcsolatos vakcinációs magatartására és a múltbeli influenzaoltás-felvételi magatartására vonatkozóan is. A bevont változók így egyrészt a háztartásra vonatkozó válaszok (jövedelmi helyzet, településtípus, háztartásban élő 18 éven aluliak száma) és párkapcsolat-szintű aggregátumok (átlag-

6 A tanulmány felépítése a STROBE – STrengthening the Reporting of OBServational studies in Epidemiology ajánlásait követi (von Elm et al. 2007).

életkor, életkorkülönbség, a pár iskolai végzettsége, iskolai végzettség különbsége, a pár oltási magatartása) voltak.

Mérőeszközök – kimeneti változók

A Covid19 elleni oltóanyagot *homogén elutasító pároknak* tekintettük azon párokat, amelyek esetében a válaszadó az „Ön beadatta magának a Covid elleni védőoltást?” és „A párja beoltatta magát Covid ellen?” kérdésekre (mind a két kérdésre) a „Nem és nem is tervezi” választ jelölte a válaszadó.

A Covid19 elleni oltóanyagot *homogén elfogadó pároknak* tekintettük azon párokat, amelyek esetében a válaszadó az „Ön beadatta magának a Covid elleni védőoltást?” és „A párja beoltatta magát Covid ellen?” kérdésekre (mind a két kérdésre) az alábbi válaszok közül választott: „Igen, és tervez továbbiakat is” vagy „Igen, de nem tervez továbbiakat” vagy „Még nem, de tervezi”.

Heterogén pároknak pedig azokat tekintettük, akik az egyik félre vonatkozóan a „Nem és nem is tervezi”, míg a másik félre vonatkozóan az alábbi válaszok közül választott: „Igen, és tervez továbbiakat is” vagy „Igen, de nem tervez továbbiakat” vagy „Még nem, de tervezi”.

Az operacionalizálás során a „Még nem, de tervezi” választ az oltás késedelmes felvételének tekintettük, és nem az oltás elutasításának. Az adatfelvételkor a Covid19 elleni védőoltások már másfél éve széles körben elérhetőek voltak, így azon párok száma, ahol legalább az egyik félre vonatkozóan ezt a választ jelölte meg a válaszadó, mindössze öt volt.

Mérőeszközök – bemeneti változók

A vizsgálatba bevont kovariánsok az alábbiak voltak: a pár átlagéletkora (a két személy életkora összegének a fele), a pár tagjai életkorának különbsége (évben), pár együttélésének kora (mióta él együtt a pár), a pár szubjektív jövedelmi helyzete (háromkategóriás: nélkülöző, elfogadható színvonalú, jó), a pár lakóhelyének településtípusa (háromkategóriás: főváros, város, község), a pár iskolai végzettsége (bináris változó: legalább az egyik tag érettségivel rendelkezik, legalább az egyik tag főiskolai végzettséggel rendelkezik) és a háztartásban élő 18 év alatti személyek száma, a pár iskolai végzettségének különbsége (hétfokozatú skálán: 1. kevesebb mint nyolc általános; 2 nyolc általános; 3. szakmai, de érettségit nem adó végzettség [szakiskola, szakmunkásképző]; 4. érettségi; 5. főiskolai diploma (BA/BSc); 6. egyetemi diploma (MA/MSc); 7. doktori (PhD/DLA) vagy magasabb).

A szubjektív jövedelmi helyzet esetében *nélkülözőnek* tekintettük azokat, akik a „Hogy érzi, Önök anyagilag...?” kiegészítendő kérdésre a „nélkülözések között élnek” vagy a „hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak” választ adták; *elfogadható színvonalúnak* tekintettük azon válaszadókat, akik „éppen hogy kijönnek a havi jövedelmükből” választ jelölték, és *jónak* tekintettük azokat, akik a „gondok nélkül élnek” vagy a „beosztással jól kijönnek” választ adták.

Statisztikai elemzés

A leíró statisztikához folytonos változók esetében átlagot és interkvartilis tartományt (IQR) adtunk meg, kategoriális változók esetében elemszámot és arányt. Egy mintás aránybecsülésre Z-becslőfüggvényt használtunk. Két esemény előfordulási valószínűségének összehasonlítására kétmintás Z-próbát és Cohen-féle h hatáserősség mutatót számoltunk. Két esemény véletlen együttes előfordulási valószínűségét a Bayes-tétel (Bayes 1763) segítségével számoltuk ki. A különféle társadalmi csoportok összehasonlítására folytonos változók (időtartam, 18 éven aluliak száma) esetében Mann–Whitney U-próbát, kategoriális változók esetében keresztábra χ^2 p-érték számítást és esélyhányados-számítást használtunk, valamint Cramer's V-értéket és ϕ -értéket számoltunk. A többkategorias, ordinális szubjektív jövedelmi helyzet vizsgálata során Somers-féle egyirányú monotonitási δ -együttható számítását is alkalmaztuk (Somers 1962) valamint ANOVA-t és η^2 -számítást. A kétváltozós elemzésben nemcsak szignifikanciaszintet, hanem a hatáserősséget is vizsgáltuk, és kizárólag nem elhanyagolható mértékű hatáserősséget ($\phi > 0,12$; $\delta > 0,1$; Nagelkerke-féle $R^2 > 0,02$, $\eta^2 > 0,02$) mutató változókat vontunk be a bináris és multinominális logisztikus regressziós modellbe. A Box–Tidwell-próbától a viszonylag magas elemszám miatt eltekintettünk. A regressziós a modell asszociatív előrejelző teljesítményének mérésére – a sztenderd mutatókon felül – vevő működési karakterisztika görbe alatti terület mutatót (ROC–AUC) használtunk, illetve multinomiális esetben a klasszifikációs mátrixon kappa-értéket számoltunk. A számításokat 95 százalékos megbízhatósági tartomány (MT) alkalmazásával végeztük R4.0.3 (Bécs, Ausztria) és IBM SPSS 25.0 (New York, Egyesült Államok) szoftverek felhasználásával.

Fogalmak és elemzési folyamat

A dolgozatban *homogenitás* alatt azt értettük, ha a pár két tagja hasonlóan viselkedik. Azaz *homogén pároknak* tekintettük a *homogén elutasító párok* és a *homogén elfogadó párok* unióját, tehát azon párokat, ahol a pár mindkét tagja vagy elutasítja, vagy elfogadja az oltást. *Heterogén pároknak* tekintettük azokat, akik nem homogén párok, tehát ahol a pár egyik tagja elutasítja, a másik viszont elfogadja az oltást.

A tanulmányban a három célkitűzést egymás utáni sorrendben valósítottuk meg.

Eredmények

A minta összetétele

Összesen 654 pár került a mintába, mivel 654 válaszadó esetében teljesült a vizsgálatba való beválogatás három feltétele: (1) párkapcsolatban él, (2) a partnerével együtt él, (3) további felnőtt nem él a háztartásban. A minta összetételét az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat: A minta jellemzői

Jellemző változó	Elemzés (% , 95% MT) és átlag (IQR)
A pár átlagéletkora, évben (A két személy életéveinek a fele)	49,0 (35,5–63,9)
A pár életkorának különbsége, évben (Az idősebb tag mínusz fiatalabb tag életkora)	4,6 (1,0–6,0)
A pár mióta él együtt, évben (A két személy mióta él együtt)	19,1 (6–32)
A pár jövedelmi helyzete	
– jó	288 (44,2%)
– elfogadható színvonalú	258 (39,6%)
– nélkülöző	105 (16,1%)
A pár iskolai végzettsége*	
– legalább egy tag érettségivel rendelkezik	454 (69,7%)
– legalább egy tag főiskolai diplomával rendelkezik	229 (35,2%)
A pár iskolai végzettségének különbsége** (hétfokozatú skálán)	
– azonos végzettség	263 (40,2%)
– egységnyi különbség	266 (40,7%)
– kétegységnyi különbség	89 (13,6%)
– háromegységnyi különbség	24 (3,7%)
– négyegységnyi különbség	12 (1,8%)
– ötegységnyi különbség	0 (0%)
– hategységnyi különbség	0 (0%)
A pár lakhelye	
– főváros	120 (18,3%)
– város	343 (52,2%)
– község	194 (29,5%)
A párral együtt élő 18 éven aluli személyek száma**	
0	415 (64,0%)
1	100 (15,4%)
2	86 (13,3%)
3	27 (4,2%)
4	14 (2,2%)
5 vagy több	6 (0,9%)
A pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedése	
A pár egyik tagja sem vette fel az influenzaoltást a múltban.	282 (45,4%)
A pár egyik tagja legalább egyszer felvette az influenzaoltást a múltban.	134 (21,6%)
A pár mindkét tagja legalább egyszer felvette az influenzaoltást a múltban.	205 (33,0%)
A pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedésének homogenitása	
A pár homogén módon viselkedett.	487 (78,4%)
A pár heterogén módon viselkedett.	134 (21,6%)

Megjegyzés: IQR: interkvartilis tartomány*; nem diszkrét kategóriák**: folytonos változóként került bevonásra, csak a leírásához került bontásra.

A Covid19 elleni oltóanyag elutasításának párkapcsolati szintű prevalenciája

A homogén párok (a homogén elfogadó párok és a homogén elutasító párok uniójának) aránya 88,5 százalék (95 százalék, MT 86,0–91,0 százalék) volt a magyar mintában. Az egyesült királyságbeli vizsgálatban 84,4 százalék volt a homogén oltott státuszú párok aránya (Schmaling 2022). A hazai mintában a homogén párok halma- zából 70,8 százalék (95 százalék, MT 67,2–74,3 százalék) volt homogén elfogadó pár.

A UK-mintában 63,3 százalék volt a homogén oltott pár (Schmaling 2022). A homogén elutasító pár 17,7 százalék (95 százalék, MT 14,7–20,7 százalék) volt a magyar mintában. Az egyesült királyságbeli vizsgálatban a homogén oltatlan párok aránya 21,1 százalék volt (Schmaling 2022). A heterogén párok (a pár egyik tagja elutasítja az oltást, a másik nem) aránya a magyar mintában 11,5 százalék (95 százalék, MT 9,0–14,0 százalék) volt. A nagy-britanniai vizsgálatban a heterogén oltási státuszú párok aránya pedig 15,6 százalék volt (Schmaling 2022).

Bár a jelen hazai és az egyesült királyságbeli vizsgálat (Schmaling 2022) adatai közvetlenül nem hasonlíthatók össze, mivel a magyar adatfelvétel egy évvel később történt, illetve elutasítást vizsgált, a brit azonban oltási státuszt, az adatok nagyságrendi összevetése során megállapítható, hogy a fogalmi különbségek ellenére jelentős mértékű eltérés nincs a hazai és az UK-arányok között.

A magyar mintabeli párok mindkét tagját vizsgálva a párkapcsolatban lévő egyének 76,2 százaléka (95 százalék, MT 73,9–78,6 százalék) fogadja el az oltást, ebből (a Bayes-tétel alkalmazásával) kiszámítható, hogy amennyiben a pár két tagja egymástól függetlenül döntene az oltásról, akkor milyen lenne a párszintű eloszlás. Így, a párok oltási magatartásának függetlensége esetén (az egyéni szintű eloszlás alapján) annak a valószínűsége, hogy mindkét fél elfogadja az oltást (homogén elfogadó pár) $0,762^2$, azaz 58,1 százalék (95 százalék, MT 54,3–61,9 százalék), annak a valószínűsége, hogy az egyik tag elutasította az oltást, de a másik nem (heterogén pár) $2 \times [0,762 \times (1 - 0,762)]$, azaz 36,2 százalék (95 százalék, MT 30,2–42,2 százalék), és végül annak a valószínűsége, hogy mindkét fél elutasítja az oltást (homogén elutasító pár) $(1 - 0,762)^2$, azaz 5,7 százalék (95 százalék, MT 3,9–7,4 százalék). E független eloszlás szerinti értékeket hasonlítottuk össze a mintában megfigyelt eloszlással (2. táblázat).

2. táblázat: A mintába bevont párok Covid19-oltással kapcsolatos viselkedésének eloszlása a független eloszlással összehasonlításban

	Homogén oltott párok	Homogén oltatlan párok	Heterogén párok
Mintában együttes bekövetkezés	70,8% (73,9%–78,6%)	17,7% (14,7%–20,7%)	11,5% (9,0%–14,0%)
Véletlen együttes bekövetkezés esetén	58,1% (54,3%–61,9%)	5,7% (3,9%–7,4%)	36,2% (30,2%–42,2%)
Z-érték	4,81	14,7	-10,4
p-érték	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Cohen-féle h-érték	0,27	0,84	-0,60

Megjegyzés: megbízhatósági tartomány (MT) 95%

A független eloszláshoz képest a mintában nagymértékű (Cohen-féle $h = 0,84$) többlet mutatkozik *homogén elutasító párokból*, kismértékű (Cohen-féle $h = 0,27$) többlet *homogén elfogadó párokból*, és közepes mértékben kevesebben (Cohen-féle $h = -0,60$) vannak a *heterogén párok*.

A mintában a *homogén párok* aránya 88,5 százalék (95 százalék, MT 86,0–91,0 százalék). Amennyiben a pár két tagjának Covid19-oltóanyaggal szembeni magatartása független volna, akkor ezen érték 63,8 százalék (95 százalék, MT 60,1–67,5 százalék) lenne, azaz szignifikáns és közepes mértékű többlet lenne homogén párokból ($z = 10,5$, $p < 0,001$, Cohen-féle $h = 0,6$). Ennek megfelelően pedig a heterogén párok mintabeli aránya 11,5 százalék (95 százalék, MT 9,0–14,0 százalék), amely szignifikánsan és közepes mértékben kevesebb ($z = 5,0$, $p < 0,001$, Cohen-féle $h = 0,60$), mint a véletlen előfordulás esetén várható 36,2 százalék (95 százalék, MT 32,5–39,9 százalék).

A párkapcsolati homogenitás korrelátumainak feltárása

A párkapcsolati homogenitás korrelátumait először kétváltozós módon vizsgáltuk annak érdekében, hogy a többváltozós bináris logisztikus regressziós modellbe már csak a megfelelő hatáserősségűnek ítéltető változókat vonjuk be. Összefüggés mutatkozott a pár átlagéletkorával (Nagelkerke $R^2 = 0,03$, $p < 0,04$), a pár együttélésének időtartamával (Nagelkerke $R^2 = 0,05$, $p < 0,001$), a pár iskolai végzettségével (csak az érettségivel: Nagelkerke $R^2 = 0,03$, $p = 0,001$, diplomával már nem: Nagelkerke $R^2 = 0,02$, $p = 0,001$), a pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedésének homogenitásával (Nagelkerke $R^2 = 0,022$, $p = 0,006$). Nem volt kimutatható erősségű összefüggés a pár életkorkülönbségével (Nagelkerke $R^2 < 0,001$, $p = 0,99$), a pár iskolai végzettségének különbségével (Nagelkerke $R^2 < 0,001$, $p = 0,51$), a pár lakóhelyének településtípusával, a pár jövedelmi helyzetével ($\sqrt{\text{Cramer's } V} < 0,12$), a háztartásban élő 18 éven aluli személyek számával (Nagelkerke $R^2 < 0,01$, $p = 0,02$). A többváltozós modellben a függő, bináris változó a pár homogén magatartása volt, a független (magyarázó) változók pedig azon változók, amelyek a kétváltozós vizsgálatban szignifikánsnak bizonyultak (a pár átlagéletkora [folytonos], a pár együttélésének időtartama [folytonos], a pár iskolai végzettségének mutatója [bináris, legalább egy tag rendelkezik-e érettségivel], a pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedésének homogenitása [bináris]). A likelihood ratio χ^2 teszt eredményei szerint jobban becsült a modell, mint az üresmodell ($\chi(4)^2 = 39,1$, $p < 0,001$), a Nagelkerke R^2 értéke 0,12 és a ROC–AUC-érték elfogadható volt (ROC–AUC = 0,72 95 százalék, MT 0,66–0,78), azaz a ROC–AUC szerint is jobban becsült a modell, mint a véletlen (3. táblázat). A modellben a pár együttélési időtartamának folytonos változója és az iskolai végzettségre vonatkozó bináris változó (a pár legalább egy tagja rendelkezik érettségivel) volt szignifikáns ($\forall p < 0,006$), míg a másik változó, a pár átlagéletkora nem mutatkozott szignifikáns hatásúnak ($p = 0,31$).

3. táblázat: Együtt élő párok Covid19 elleni védőoltással kapcsolatos magatartásának homogenitása bináris logisztikus regressziós modellben vizsgálva

Tényező	Mutatók
	EH [95% MT] (p-érték)
A pár legalább egy tagja rendelkezik érettségivel	
Igen	2,5 [1,5–4,2] (p = 0,001)
Nem	Referenciacsoport
A pár együttélésének időtartama (évben)	1,03 [1,003–1,067] (p = 0,033)
A pár influenzaoltással kapcsolatos homogén magatartása	2,2 [1,3–3,9] (p = 0,005)
A pár átlagéletkora (évben)	(p = 0,312)
n = 654	
Likelihood ratio χ^2 teszt:	
$\chi(4)^2 = 39,1$ p < 0,001	
Nagelkerke $R^2 = 0,12$	
ROC–AUC = 0,72 95% MT 0,66–0,78	

Megjegyzés: csak p < 0,05 esetében kerültek feltüntetésre a paraméterek, 95 százalékos megbízhatósági tartomány (MT) alkalmazásával valamint vevő működési karakterisztika görbe alatti terület (ROC–AUC) számításával.

A homogén elfogadó párok, a heterogén párok és a homogén elutasító párok korrelátumainak feltárása

Először kétváltozós módon vizsgáltuk a homogén elfogadó párok, a heterogén párok és a homogén elutasító párok kategóriával az összefüggéseket, annak érdekében, hogy a többváltozós multinomiális logisztikus regressziós modellbe már csak a megfelelő hatásereőségűnek ítélt változókat vonjuk be. Összefüggés mutatható ki a pár átlagéletkorával ($\eta^2 = 0,10$, p < 0,001), a pár együttélésének időtartamával ($\eta^2 = 0,12$, p < 0,001), a pár jövedelmi helyzetével ($\eta^2 = 0,03$, p < 0,001), a pár iskolai végzettségével (érettségivel: $\eta^2 = 0,03$, p < 0,001 és a diplomával: $\eta^2 = 0,05$, p < 0,001) és a pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedésével ($\eta^2 = 0,10$, p < 0,001). Nem volt kimutatható erősségű összefüggés a pár életkorkülönbségével ($E^2 < 0,001$, p = 0,97), a pár iskolai végzettségének különbségével ($E^2 < 0,004$, p = 0,28), a pár lakóhelyével ($E^2 < 0,019$, p = 0,001), sem a háztartásban élő 18 éves aluli személyek számával ($E^2 < 0,01$, p = 0,006).

A többváltozós modellben a függő, kategoriális változó a pár oltási magatartása volt (referenciacsoport: homogén, oltást elfogadó párok), a független (magyarázó) változók pedig azon változók, amelyek a kétváltozós vizsgálatban szignifikánsnak bizonyultak (a pár átlagéletkora [folytonos], pár együttélésének időtartama [folytonos], a pár jövedelmi helyzete [háromfokozatú ordinális: jó, elfogadható színvonalú, nélkülöző], a pár iskolai végzettségének mutatója [két bináris változó, legalább egy tag rendelkezik-e érettségivel, legalább egy tag rendelkezik-e diplomával], a pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedése [hány tag vette fel legalább egy

alkalommal a múltban az influenzaoltást]). A likelihood ratio χ^2 teszt eredményei szerint jobban becsült a modellünk, mint az üres-modell ($\chi(12)^2 = 161,5$ $p < 0,001$), a Nagelkerke R^2 értéke 0,29 volt. Ugyanakkor a modell előrejelző képessége alacsony volt: a klasszifikációs mátrix Cohen-féle kappá értéke 0,18 volt (4. táblázat). A modell egyetlen párt sem klasszifikált a heterogén csoportba, kizárólag a két szélső kategóriába. A pár átlagéletkorára vonatkozó változó nem mutatkozott ($\chi(2)^2 = 1,6$, $p = 0,44$) szignifikáns hatásúnak a változókra vonatkoztatott likelihood ratio teszt eredményei szerint. A bevont változókra vonatkozó (mindig a homogén, oltást elfogadó párokhoz képest számított) esélyhányadosokat a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: Együtt élő párok Covid19 elleni védőoltással kapcsolatos magatartásának vizsgálata multinomiális logisztikus regresszió alkalmazásával

Tényező (referenciacsoport: homogén, oltást elfogadó párok)	Heterogén párok	Homogén, oltást elutasító párok
	EH [95% MT] (p-érték)	EH [95% MT] (p-érték)
A pár legalább egyik tagja rendelkezik érettségivel		
Igen	0,43 [0,23–0,83] (p = 0,012)	– (p = 0,496)
Nem	Referenciacsoport	
A pár legalább egyik tagja rendelkezik diplomával		
Igen	– (p = 0,848)	0,42 [0,23–0,79] (p = 0,008)
Nem	Referenciacsoport	
A pár jövedelmi helyzete		
Jó	0,43 [0,20–0,93] (p = 0,033)	0,50 [0,26–0,99] (p = 0,046)
Elfogadható színvonalú	– (p = 0,611)	– (p = 0,210)
Nélkülöző	Referenciacsoport	
A pár együttélésének időtartama (évben)		
	0,96 [0,93–0,99] (p = 0,015)	0,94 [0,91–0,97] (p < 0,001)
A pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli magatartása (hány tag vett fel legalább egy alkalommal influenzaoltást)		
	0,62 [0,44–0,87] (p = 0,007)	0,50 [0,36–0,68] (p < 0,001)
A pár átlagéletkora (évben)		
	– (p = 0,297)	– (p = 0,320)
n = 654 Likelihood ratio χ^2 teszt: $\chi(4)^2 = 161,5$ $p < 0,001$ Nagelkerke $R^2 = 0,29$ Klasszifikációs mátrix Cohen-féle kappá értéke = 0,18		

Megjegyzés: csak a $p > 0,05$ esetében kerültek feltüntetésre az esélyhányados paraméterek, 95% megbízhatósági tartomány (MT) alkalmazásával.

Következtetések

A bemutatott vizsgálatban hazai mintán a Covid19 elleni oltóanyag elutasításának párkapcsolati szintű prevalenciáját, valamint a párkapcsolati homogenitással összefüggő tényezőket vizsgáltuk, illetve a homogén, oltást elfogadó párok, a heterogén párok és a homogén, oltást elutasító párok jellemzőit azonosítottuk. Elemzéseinket olyan magyar párok körében végeztük, akik az alábbi három feltételnek megfelelnek: (a) párkapcsolatban élnek, (b) egy háztartásban élnek, és (c) nem él további felnőtt háztartástag velük.

Eredményeink szerint az Covid19-oltási magatartás szempontjából homogén (hasonló viselkedésű) párok aránya közepes mértékben (Cohen-féle $h = 0,6$) magasabb a független eloszláshoz képest, míg a heterogén (eltérő viselkedésű) párok aránya közepes mértékben alacsonyabb (Cohen-féle $h = -0,6$) a független eloszláshoz képest. A párkapcsolatok elemzési szintjén közepes mértékű klasztereződés mutatható ki.

Az oltási homogenitást befolyásoló háttértényezőket vizsgálva a pár iskolai végzettségét, a pár együttélésének időtartamát és a pár influenzaoltással kapcsolatos múltbeli viselkedésének homogenitását találtuk jelentősnek. Iskolai végzettség vonatkozásában nem a pár iskolai végzettségének homogenitása mutatkozott befolyásoló tényezőnek, hanem az, hogy a pár legalább egy tagja rendelkezik-e legalább érettségi bizonyítvánnyal. Ez további vizsgálatot és magyarázatot igényel, elképzelhető, hogy alacsonyabb iskolai végzettségűek körében külső kényszerek határozták meg a döntést, vagy kisebb az egyeztetés szintje. A párkapcsolati homogenitás jelensége nem a pár átlagéletkorával, hanem az együttélés időtartamával volt összefüggésbe állítható, ez az eredmény a társas kontroll, a megosztott erőforrások és az affektív lélektani összehangolódás elméleteit támogatja (Meyler–Stimpson–Peek 2007).

Népegészségügyi relevanciája miatt a homogén, oltást elfogadó párok, a heterogén párok és a homogén, oltást elutasító párok vizsgálatát is elvégeztük. A független eloszláshoz képest nagymértékű (Cohen-féle $h = 0,84$) többlet mutatkozik homogén, Covid19 elleni védőoltást elutasító párokból, a klasztereződés ebben a csoportban magas fokúnak tekinthető. Homogén, oltást elfogadó párokból kismértékű (Cohen-féle $h = 0,27$) többlet mutatkozott, míg a heterogén párok csoportjához közepes mértékben kevesebb (Cohen-féle $h = -0,60$) pár tartozott a független eloszláshoz képest.

A többváltozós elemzés az iskolai végzettséget, a jövedelmi helyzetet, a pár együttélésének időtartamát és a pár influenzaoltással múltbeli kapcsolatos viselkedését azonosította szignifikáns tényezőnek. A *homogén, oltást elfogadó* párokhoz képest a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező párok kisebb eséllyel tartoznak a *heterogén* vagy a *homogén elutasító* párok csoportjába. A nélkülözőkhöz képest a jó jövedelmi helyzetben lévők szintén kisebb eséllyel tartoznak a *heterogén* vagy a *homogén elutasító* párok csoportjába. Hosszabb ideje együtt élő párok szintén kisebb eséllyel tartoznak a *heterogén* vagy a *homogén elutasító* párok csoportjába. Azon párok, akik a Covid19-pandémia kitörése előtt felvettek influenzaoltást, szintén kisebb eséllyel tartoznak a *heterogén* vagy a *homogén elutasító* párok csoportjába. A párok szintjén végzett elemzésünk megerősíti, hogy az egyéni szinten azonosított

(Brys–Albert–Pénzes 2022) kockázati tényezők (rosszabb jövedelmi helyzetben lévők, alacsonyabb iskolai végzettségűek) a párkapcsolati szinten is kimutathatóak.

Tanulmányunk korlátai között említhető, hogy az adatfelvétel során a párkapcsolatban élők egyik tagja került lekérdezésre, ugyanakkor – tekintettel arra, hogy semmilyen szenzitív kérdés nem került bevonásra, hanem csak szociodemográfiai adatok, ezért – feltételezhető, hogy ez nem jelentett nagymértékű torzítást. További módszertani korlátként említhető, hogy nem penalizált regressziót alkalmazott a vizsgálat, amely megnöveli a másodfajú hiba valószínűségét, ugyanakkor a változók közötti előzetes (és szigorúnak tekinthető) kétváltozós szelektálás csökkentette ennek lehetőségét. Szintén torzítást jelenthet a nem valószínűségi online mintavétel, ami bár csökkenti a megfelelési torzítást, nem reprezentálja kellően jól a magyar lakosságot, emiatt a populációs aránybecsléseink inkább tájékoztató jellegűek és szigorú értelemben csak a mintán belüli valószínűségként értelmezhetőek. A multinomiális modell előrejelző képessége szintén viszonylag alacsonynak tekinthető, emiatt az ott kimutatott eredmények további ellenőrzést igényelnek.

Eredményeink alapján ugyanakkor kijelenthető: ahogyan egyéni szinten (Brys–Albert–Pénzes 2022), úgy a párok körében is igaz, hogy a sérülékenyebb csoportok (alacsonyabb iskolai végzettségűek, rosszabb jövedelmi helyzetben lévők) kerülhetnek további egészségügyi hátrányba a Covid19 elleni védőoltás elutasítása miatt. Jövőbeni kutatásként javasolható több egészségviselkedés párkapcsolati homogenitását tartalmazó vizsgálat, különösen a befolyásolható egészség-magatartások területén, ez alkalmat nyújthatna arra, hogy feltárásra kerüljön, hogy mely egészségviselkedések és milyen mértékben hasonlóak a párok tagjai között.

A bemutatott kutatás a Magyar Tudományos Akadémia poszt-COVID-jelenségek nagy kockázatú kutatási támogatásában részesült (PC2022 II-5/2022).

This research was supported by the Hungarian Academy of Science “High-risk/high yield research on post-COVID phenomena” fund (PC2022 II-5/2022).

Irodalom

- Alvarez-Zuzek, L. G. – Zipfel, C. M. – Bansal, S. (2022): Spatial clustering in vaccination hesitancy: The role of social influence and social selection. *PLoS Computational Biology*, 18(10): e1010437. <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1010437>
- Bayes, T. (1763): LII. An essay towards solving a problem in the doctrine of chances. By the late Rev. Mr. Bayes, F. R. S. communicated by Mr. Price, in a letter to John Canton, A. M. F. R. S. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 53: 370–418. <https://doi.org/10.1098/rstl.1763.0053>
- Blackwell, D. L. – Lichter, D. T. (2004): Homogamy Among Dating, Cohabiting, and Married Couples. *The Sociological Quarterly*, 45: 719–737. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2004.tb02311.x>

- Blau, P. M. – Schwartz J. E. (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York, United States: Academic Press
- Brys, Z. – Albert, F. – Péntes, M. (2022): A COVID-19 elleni oltóanyagot elutasítók az aktív korú felnőtt magyar lakosság körében 2021 decemberében. *Orvosi Hetilap*, 163(29): 1135–1143. <https://doi.org/10.1556/650.2022.32531>
- Bussink-Voorend, D. – Hautvast, J. L. A. – Vandenberg, L. – Visser, O. – Hulscher, M. E. J. L. (2022): A systematic literature review to clarify the concept of vaccine hesitancy. *Nature Human Behaviour*, 6(12): 1634–1648. <https://doi.org/10.1038/s41562-022-01431-6>
- Casillas, A. – Singhal, R. – Tsui, J. – Glenn, B. A. – Bastani, R. – Mangione, C. M. (2011): The impact of social communication on perceived HPV vaccine effectiveness in a low-income, minority population. *Ethnicity & Disease*, 21(4): 495–501.
- Christakis, N. A. – Fowler, J. H. (2008): The Collective Dynamics of Smoking in a Large Social Network. *New England Journal of Medicine*, 358(21): 2249–2258. <https://doi.org/10/fb2hmf>
- Christakis, N. A. – Fowler, J. H. (2013): Social contagion theory: examining dynamic social networks and human behavior. *Statistics in Medicine*, 32(4): 556–577. <https://doi.org/10.1002/sim.5408>
- Dhanani, L. Y. – Franz, B. (2022): A meta-analysis of COVID-19 vaccine attitudes and demographic characteristics in the United States. *Public Health*, 207: 31–38. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2022.03.012>
- Dombrádi, V. – Joó, T. – Palla, G. – Pollner, P. – Belicza, É. (2021): Comparison of hesitancy between COVID-19 and seasonal influenza vaccinations within the general Hungarian population: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 21(1): 2317. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-12386-0>
- Festinger, L. – Schachter, S. – Back, K. (1950): *Social pressures in informal groups; a study of human factors in housing*. Oxford, United Kingdom: Harper.
- Fu, L. Y. – Zimet, G. D. – Latkin, C. A. – Joseph, J. G. (2019): Social Networks for Human Papillomavirus Vaccine Advice Among African American Parents. *The Journal of Adolescent Health: Official Publication of the Society for Adolescent Medicine*, 65(1): 124–129. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.01.029>
- Graham, H. – Hutchinson, J. – Law, C. – Platt, L. – Wardle, H. (2016): Multiple health behaviours among mothers and partners in England: Clustering, social patterning and intra-couple concordance. *SSM – Population Health*, 2: 824–833. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2016.10.011>
- Jiménez-Murcia, S. – Tremblay, J. – Stinchfield, R. – Granero, R. – Fernández-Aranda, F. – Mestre-Bach, G. – Steward, T. – del Pino-Gutiérrez, A. – Baño, M. – Moragas, L. – Aymamí, N. – Gómez-Peña, M. – Tárrega, S. – Valenciano-Mendoza, E. – Giroux, I. – Sancho, M. – Sánchez, I. – Mallorquí-Bagué, N. – González, V. – Martín-Romera, V. – Menchón, J. M. (2017): The Involvement of a

- Concerned Significant Other in Gambling Disorder Treatment Outcome. *Journal of Gambling Studies*, 33(3): 937–953. <https://doi.org/10.1007/s10899-016-9657-z>
- Keesing, F. – Ostfeld, R. S. (2021): Impacts of biodiversity and biodiversity loss on zoonotic diseases. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17): e2023540118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2023540118>
- Kennedy, D. P. – Tucker, J. S. – Pollard, M. S. – Go, M.-H. – Green, H. D. (2011): Adolescent romantic relationships and change in smoking status. *Addictive Behaviors*, 36(4): 320–326. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2010.11.014>
- Kerr, J. R. – Schneider, C. R. – Recchia, G. – Dryhurst, S. – Sahlin, U. – Dufouil, C. – Arwidson, P. – Freeman, A. L. – Linden, S. van der (2021): Correlates of intended COVID-19 vaccine acceptance across time and countries: results from a series of cross-sectional surveys. *BMJ Open*, 11(8): e048025. <https://doi.org/10/gmfvp9>
- Konstantinou, P. – Georgiou, K. – Kumar, N. – Kyprianidou, M. – Nicolaidis, C. – Karekla, M. – Kassianos, A. P. (2021): Transmission of Vaccination Attitudes and Uptake Based on Social Contagion Theory: A Scoping Review. *Vaccines*, 9(6): 607. <https://doi.org/10.3390/vaccines9060607>
- Lee, J. – Huang, Y. (2022): COVID-19 Vaccine Hesitancy: The Role of Socioeconomic Factors and Spatial Effects. *Vaccines*, 10(3): 352. <https://doi.org/10.3390/vaccines10030352>
- Lieu, T. A. – Ray, G. T. – Klein, N. P. – Chung, C. – Kulldorff, M. (2015): Geographic Clusters in Underimmunization and Vaccine Refusal. *Pediatrics*, 135(2): 280–289. <https://doi.org/10.1542/peds.2014-2715>
- Lin, C. – Tu, P. – Beitsch, L. M. (2021): Confidence and Receptivity for COVID-19 Vaccines: A Rapid Systematic Review. *Vaccines*, 9(1): 16. <https://doi.org/10/ghwnr4>
- Lőrincz, L. (2006): A vonzás szabályai – Hogyan választanak társat az emberek? *Szociológiai Szemle*, 2, 96–110
- McFarlane, R. A. – Sleight, A. C. – McMichael, A. J. (2013): Land-Use Change and Emerging Infectious Disease on an Island Continent. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 10(7): 2699–2719. <https://doi.org/10.3390/ijerph10072699>
- McMahon, B. J. – Morand, S. – Gray, J. S. (2018): Ecosystem change and zoonoses in the Anthropocene. *Zoonoses and Public Health*, 65(7): 755–765. <https://doi.org/10/gd3p5m>
- Meyler, D. – Stimpson, J. P. – Peek, M. K. (2007): Health concordance within couples: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 64(11): 2297–2310. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.02.007>
- Murstein, B. I. (1971): A Theory of Marital Choice and its Applicability to Marriage Adjustment. In Murstein, B. I. (ed.): *Theories of Attraction and Love*. New York: Springer.

- Murstein, B. I. (1987): Clarification and Extension of the SVR theory in Dyadic Pairing. *Journal of Marriage and the Family*, 49(4): 929–933.
- Schmaling, K. B. (2022): Couples and COVID-19 vaccination: Frequency and reasons for discordance. *Vaccine*, 40(13): 1913–1917.
<https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2022.02.055>
- Sherman, S. M. – Smith, L. E. – Sim, J. – Amlôt, R. – Cutts, M. – Dasch, H. – Rubin, G. J. – Sevdalis, N. (2021): COVID-19 vaccination intention in the UK: results from the COVID-19 vaccination acceptability study (CoVAccS), a nationally representative cross-sectional survey. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 17(6): 1612–1621. <https://doi.org/10/ghs2hj>
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. – Claypool, H. M. (2015): *Social psychology, 4th ed.* New York: Psychology Press.
- Smith, K. F. – Goldberg, M. – Rosenthal, S. – Carlson, L. – Chen, J. – Chen, C. – Ramachandran, S. (2014): Global rise in human infectious disease outbreaks. *Journal of The Royal Society Interface*, 11(101): 20140950. <https://doi.org/10.1098/rsif.2014.0950>
- Somers, R. H. (1962): A New Asymmetric Measure of Association for Ordinal Variables. *American Sociological Review*, 27(6): 799–811.
<https://doi.org/10/ddsx2c>
- Stephen, T. D. (1984): A Symbolic Exchange Framework for the Development of Intimate Relationships. *Human Relations*, 37(5): 393–408.
- Stephen, T. D. (1985): Fixed-Sequence and Circular-Causal Models of Relationship Development: Divergent Views on the Role of Communication in Intimacy. *Journal of Marriage and the Family*, 47(4): 955–963.
- Von Elm, E. – Altman, D. G. – Egger, M. – Pocock, S. J. – Gøtzsche, P. C. – Vandenbroucke, J. P. (2007): The Strengthening the Reporting of Observational Studies in Epidemiology (STROBE) statement: guidelines for reporting observational studies. *The Lancet*, 370(9596): 1453–1457.
- World Health Organization (2014): *Report of the SAGE Working group on vaccine Hesitancy*. https://www.who.int/immunization/sage/meetings/2014/october/1_Report_WORKING_GROUP_vaccine_hesitancy_final.pdf

Digitális technológiák és adatbányászat az elnyomás szolgálatában

Darren Byler: *In The Camps. China's High-Tech Penal Colony*¹

Digital technologies and data mining in the service of repression.

Book review: Darren Byler: *In The Camps. China's High-Tech Penal Colony*"

Zsidó Bence²—Bodor Péter³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.5>

Beérkezés: 2023. 03. 20.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 05. 30.

Elfogadás: 2023. 06. 06.

1. Bevezetés

As In The Camps. China's High-Tech Penal Colony [A táborokban. Kína csúcstechnológiájú fegyencetelepe] című könyv először 2021 októberében, majd egy másik kiadásban 2022 februárjában jelent meg. Darren Byler kulturális antropológus, jelenleg a Simon Fraser Egyetemen tanít, a fent említett mellett a *Terror Capitalism: Uyghur Dispossession and Masculinity in a Chinese City* (Byler 2021b) című könyv szerzője, és társszerkesztője volt a *Xinjiang Year Zero* című tanulmánykötetnek (Byler–Franceschini–Loubere 2022).

Az itt bemutatott könyvében a kínai kormány, illetve az ahhoz köthető számítástechnikai vállalatok kiszivárgott belső dokumentumait, valamint Hszincsiangban, Kazahsztánban és Seattle-ben készített interjúkat dolgozza fel. Interjúalanyai volt ujjur, kazah és hui fogvatartottak, táborigénybeszámítógépes rendszerek technikusai voltak. Az ő személyes történeteiken keresztül ismerjük meg

¹ Byler (2021a).

² ELTE Társadalomtudományi Kar, e-mail: bencezsido@student.elte.hu

³ ELTE Társadalomtudományi Kar, e-mail: bodor.peter@tatk.elte.hu

a Hszincsiangban felépített átnevelő táborok, gyártelepek és rendőrségi ellenőrző pontok kamerákkal és arcfelismerő szoftverekkel átszőtt világát.

2. Hszincsiang – az új határvidék

Az Északnyugat-Kínában található Hszincsiang–Ujgur Autonóm Régió az ország legnagyobb tartománya, nyersanyagokban (kőolaj, fölgáz, szén) gazdag, a gyapottermelés is igen jelentős. Ez az otthona több muszlim vallású nemzetiségnek, ujuguroknak, kazahoknak és huiknak. Az ország többségi etnikumát képező han kínaiak fokozódó betelepülése, a vallásgyakorlás korlátozása és a muszlimokkal szembeni munkahelyi diszkrimináció már az 1990-es és a 2000-es években tüntetésekhez vezetett, melyeket főként a helyi ujugurok szerveztek, ám azokat karhatalmi eszközökkel elfojtották (Byler 2021a). 2013–2014-től az erőszak fokozódott: az utcai demonstrációk mellett késes támadások is történtek, amelyek célpontjai kimondottan han civilek voltak. A kínai hatóságok a fajivallásos demonstrációkat is a militáns iszlamista szervezetekhez kötötték, ugyanolyan terrorcselekményként értelmezték, mint a dzsihádisták szervezetek akcióit (Soliev 2019).

3. A táborokba vezető út

Byler könyve azt mutatja be, hogy a kínai állam a hszincsiangi lázongások és terrorcselekmények hatására miként kriminalizálta a muszlimok pusztá létezését „*a nép terror elleni háborúja*” (Byler 2021a: 17) címszó alatt, ami azzal járt, hogy a falusi imámoktól a szakállat növesztő férfiakon át egészen a nyugati egyetemen végzett szekuláris fiatal nőkiig akárkit letartóztathattak tárgyalás nélkül.

Az utóbbiak közé tartozott például Vera Zhou is, aki az Egyesült Államokból utazott haza édesapjához és barátjához 2017-ben. A hivatalos papírjain muszlimként és a hui nemzetiség tagjaként volt regisztrálva, azonban nem volt vallásos és apai ágról han származású, így nem érezte magát veszélyben. Egy hszincsiangi rendőrségi ellenőrző ponton mégis letartóztatták, mert megállapították, hogy egy VPN segítségével hozzáfért az egyetemi e-mailjeihez, és ezért muszlimként már terrororganúsnak számított. 2019-ben kapta vissza az útlevelét és hagyhatta el újra Kínát, miután hosszú hónapokat töltött átnevelő táborban. Ezt követően a helyi rendőrfőnök gyerekeit tanította angolra, természetesen ingyen, ezzel is jelezve, hogy sikerült jó állampolgárrá válnia.

Rengetegen kerültek az átnevelő táborokba hasonló okok, tehát a digitális lábnyomuk miatt. Az ujugurok és más helyi muszlimok körében a 2000-es évek második felétől egyre gyakoribbá vált az internetethasználat, amely a muszlim tanítások és szokások terjesztésében is fontos szerepet játszott. A fiatal ujugurok az interneten keresztül tudtak informálódni arról, hogy mit jelent kortárs módon muszlimnak lenni, amire az állami ellenőrzés alatt álló mecsetekben nem volt lehetőségük.

A terrorrelenes harc jegyében a kínai hatóságok bevezették a rendőrségi ellenőrző pontokon, valamint az iskolákban és az egyetemeken a telefonok átkutatását.

Az online hitélet nyomai, így bármilyen vallási jellegű kép, szöveg, videó gyanús-nak minősült, s a külföldi alkalmazások használata (például: Facebook, Instagram, YouTube) szintén a terrorveszély vádját vonhatta maga után. Az emberi tényezőt kiiktatva ezeket a vizsgálatokat egyre inkább automatizálták: sokszor nem egy helyi rendőr, hanem egy szoftver kereste a telefonokon a gyanús tartalmakat. Byler egyik interjúalánya, akinek sikerült elhagynia Kínát, így emlékezett vissza:

„Sok szomszédomat azért vették őrizetbe, mert iszlám üzeneteket hallgattak a telefonjukon, vagy olyan történeteket osztottak meg, amelyeket a gépek »szeparatistának« minősítettek. A legtöbb fiatal azért vették őrizetbe, mert vagy vallási összejöveteleken vettek részt, vagy imádkoztak, vagy mert a telefonjukon hallgattak valamit. Anyám ezt »telefonos katasztrófának« nevezi⁴ (Byler 2021a: 38).

4. A táborokban

A hszincsiangi átnevelő táborokat a kínai kormány hivatalosan olyan oktatási intézményekként tartotta számon, ahol a munka nélküli, visszamaradott, kínaiul nem beszélő muszlimokból jó állampolgárokat és hasznos munkaerőt képeznek. Egy 2021 szeptemberében közzétett kínai kormányzati dokumentum szerint: „2019 októberére minden képzésben részt vevő befejezte tanulmányait. Legtöbbjük stabil munkahelyet talált, akár egy saját maga által választott munkahelyen, akár saját vállalkozás indításával, akár állami segítséggel” (SCIO 2021: 13). Önmagában árulkodó ugyanakkor, hogy e hszincsiangi demográfiai adatokat bemutató dokumentum egy teljes fejezetet szentel a „Kína-ellenes erők által terjesztett hazugságok” (SCIO 2021: 11–17) cáfolásának.

A könyvben szereplő interjúkból teljesen más kép rajzolódik ki ezekről az intézményekről. Ez a kép arra utal, hogy Goffman totális intézmények jellegzeteségeiről alkotott mikroszociológiai beszámolója mindmáig hihetetlenül aktuális, s ezek „a személyek megváltoztatására szánt intézmények” (Goffman 1961: 12) kiválóan integrálják az információtechnológia éppen aktuális fejleményeit. Az átnevelő táborokban fogvatartottak a nap 24 órájában kamerás megfigyelés alatt álltak, ha nem kínaiul szóltak egymáshoz, az örök a hangosbemondón keresztül üvöltöttek velük. A termek zsúfoltak voltak, és WC gyanánt általában egy vödör állt a foglyok rendelkezésére. Éjszakánként se kapcsolták ki az erős világítást, a nappalok pedig propagandadalok éneklésével és a kínai nyelv tanulásával teltek. A kínai nyelveltek számonkérésére és a korábbi bűneik megvallására a foglyoknak heti rendszerességgel „gondolatjelentéseket” (Byler 2021a: 26) kellett írniuk. Ez azonban a szolidaritás kialakulásához is vezethetett, ugyanis a kínaiul rosszul, vagy egyáltalán nem beszélő raboknak gyakran társaik segítettek e feladat elvégzésében. A foglyok közti bizalom esetleges elmélyülését azzal próbálták megakadályozni, hogy kijelöltek egy osztályfelügyelőt, akinek a többiek viselkedéséről is jelentenie kellett az öröknek.

4 A könyvből származó idézetek a szerzők saját fordításai.

Az írott jelentéseken túl havonta szóban is be kellett bizonyítaniuk a foglyoknak, hogy megértették bűneik súlyát és megbánták azokat. A körülbelül egyórás vallatások során ehhez hasonló hangzottak el: *„Gondolkodj el, hogy miért tetted, mondd el szíved legmélyéről. Miért téged küldtük táborba mások helyett? Mondd meg az okát! Szereted a hazánkat?”* (Byler 2021a: 26). A folytonos propagandaműsorok, vallatások és önkritika kereszttüzében a foglyok saját ártatlanságukat is megkérdőjelezték:

„Néha arra gondoltam, hogy talán nem szeretem eléggé a hazámat. Talán csak magamra gondoltam. Talán nem voltam elég óvatos. Azt hiszem, bizonyos fokig mindannyian elkezdünk ezen gondolkodni. Talán nem segítettem a pártnak és az országnak. Csak a családomnak segítettem. Talán nem vállaltam a felelősséget” (Byler 2021a: 28).

Az átnevelő táborok leírásakor az interjúalanyok és a szerző is többször utalnak a német koncentrációs táborokra. Az egyik fogoly például így fogalmazott:

„Szinte azonnal rájöttem, hogy ez egyfajta koncentrációs tábor. Az örök tudták, hogy nem vagyunk bűnösök. A cellámban mindenki ártatlan volt, semmilyen valódi bűncselekményt nem követtek el. Csak azért vittek el minket, mert a vezetők azt mondták, hogy a muszlimokat őrizetbe kell venni. [...] Ami velünk történik, pont olyan, mint ami Anne Frankkal történt” (Byler 2021a: 24).

Ez az összehasonlítás különösen adekvát, ha a foglyokban lezajló pszichológiai folyamatokat vizsgáljuk. A könyvben idézett interjúrészletekből felsejlik, hogy a foglyok idővel már nem is foglalkoztak a kijutás gondolatával, vagy általában a külvilággal, gondolkodásuk teljes horizontját betöltötte a tábori élet: az elegendő élelem megszerzése, a heti egyszeri zuhanyzások a szappan megszerzése a többiektől, a minél jobban alkalmazkodni, a túlélni motívuma. A koncentrációs táborokat túlélő pszichológusok, így Viktor Frankl és Bruno Bettelheim is hasonló folyamatokat figyeltek meg a második világháború alatt, különösen a régi foglyok esetében (Frankl 1988, Bettelheim 1988). Byler szavaival: *„A születésnapok, az anyai és családi szeretet rituális idejét a táboridő vette át”* (Byler 2021a: 77).

Egy, a foglyokat tanító interjúalany megrázónak találta, hogy tanítványai között egyszerűen voltak idős, falusi férfiak, akik egyáltalán nem beszéltek kínaiul, és egyetlen végzett fiatalok, akik tökéletesen beszélték a nyelvet, mégis az egész csoportnak a legalapvetőbb, első osztályos kínainyelv-órát kellett tartania. Tehát az órák a foglyok megalázására alkalmasabbak voltak, mint a nyelvtudásuk valódi fejlesztésére, ez hozzájárulhatott a szintén Bettelheim által leírt regresszió kialakulásához a körükben. A regresszió ugyanis a fejlődés egy korábbi szintjére, a gyermeki viselkedéshez való visszatérés, amely a megaláztatás, és a gyermeki kiszolgáltatottság helyzetéből alakul ki (Bettelheim 1988).

Nagyjából 1,8 millióan kerültek hasonló körülmények közé a könyv szerint. Azonban nemcsak a foglyok, hanem az örök és az átnevelést közvetlenül irányító „tanárok” között is voltak ujugurok. Őket gyakran a megbízhatónak tekintett családi háttérrel rendelkezők közül választották ki. Nekik folyamatosan bizonyítaniuk kellett a kínai nemzet iránti lojalitásukat, így nem tanúsíthattak szimpátiát a foglyok iránt, és ha megtagadták volna az együttműködést, ők is rács mögé kerültek volna. A táborokban alkalmazott muszlim örök személyisége éppúgy roncsolódott, éppúgy megalázták őket, mint a fogvatartottakat, sokan közülük alkoholizmusba menekültek, öngyilkosságot kíséreltek meg.

5. Hszincsiang mögött ott van Seattle

Ahhoz, hogy a totális megfigyelés ilyen rendszerét építsék ki Hszincsiangban, elengedhetetlen volt a világszínvonalú kamerarendszerek, arcfelismerő programok és óriási adathalmazok egész sorát pillanatok alatt elemezni tudó algoritmusok használata. Ezen termékeket és szolgáltatásokat kínáló kínai cégek egészen a közelmúltig igen szoros együttműködést tartottak fent olyan vezető amerikai vállalatokkal, mint a Microsoft és olyan egyetemekkel, mint a seattle-i University of Washington. A nemzetközi tudástranzferek mellett e cégek a kínai állam által a rendelkezésükre bocsátott hatalmas mennyiségű adat segítségével tudták finomra hangolni algoritmusait, és lekörözni a nyugati versenytársakat.

Byler könyvében többször is hangsúlyozza, hogy veszélyes tévedés lenne a Hszincsiangban működő megfigyelő államot egy sajátos, kizárólag Kínára jellemző jelenségnek tekinteni. Az állami erőszakszervezetek munkájának algoritmusok általi automatizálása a nyugati világban is megjelent. Úgy véljük, hogy a hatékonyság, gyorsaság és elfogulatlanság késő modernitásban működő vezérelvei mellett a mindenkori korszerűség igénye is elősegíti térnyerésüket. Ezek a rendszerek ugyanakkor normalizálják bizonyos csoportok rendőrségi intézkedésekben, bebörtönzésekben való felülreprezentáltságát, ezáltal meggátolva, hogy a megfigyelés és büntetés emberek tudatos döntésének látsszon, miközben Byler úgy véli: *„A felügyelet mindig a hatalmon lévők elképzeléseibe nem illeszkedő emberek ellenőrzéséről és fegyelmezéséről szól. A megfigyelés nemcsak Kína, hanem az egész világ problémája”* (Byler 2021a: 101).

6. Belső gyarmatosítás és tőkefelhalmozás

Hszincsiang gazdasági jelentősége nem csupán természeti erőforrásai, hanem földrajzi elhelyezkedése miatt is jelentős: *„Hszincsiang az Egy öv, egy út globális gazdasági projekt egyik kulcsfontosságú elágazása – a posztszovjet Közép-Ázsiába, illetve az Indiai-óceán partján fekvő pakisztáni Gwadar kikötőjébe vezető infrastrukturális gigaberuházás gócpontja”* (Benda 2020: 31). Emellett a térség kiemelkedő gyapottermelése, és a tengerpart menti városokból a növekvő munkaerőköltségek miatt ideköltöző cégek miatt a régióban egyre nő a munkaerőigényes textilipari vállalatok száma (Byler 2021a).

A táborokban a nyelvi és ideológiai vizsgákon jól teljesítő foglyoknak lehetősége nyílt varrodákban dolgozva letölteni a büntetésüket. Mielőtt a kínai média meglátogatta az egyik ilyen műhelyt, a rabokkal előre begyakoroltatták, hogy mit kell válaszolniuk, amikor kérdezik őket: *„Munkanélküli voltam. Önként jöttem ide, hogy megtanuljak valamit. Így gondoskodik rólunk a Párt”* (Byler 2021a: 81). De a helyi ipar közvettebb módon is függ a táboroktól; gyakran előfordult, hogy az éppen raboskodók feleségei kényszerültek nagyon alacsony bérért munkába állni, hogy a kieső jövedelem legalább egy részét pótolni tudják. Az is teljesen bevett gyakorlat volt, hogy a foglyok szabadulásuk után ugyanott folytatták a munkát.

Byler az átnevelő táborok egyik legfontosabb funkcióját abban látja, hogy a bér-munka során megjelenő elidegenedést – mely a dolgozót munkájától és annak eredményétől elválasztja – felerősíti, és kiterjeszti vallási és etnikai tulajdonságaikra: az ujjurokat megfosztja személyes autonómiájuktól és türk-muszlim identitásuktól is. A könyv szerint az etnikai-vallási elnyomással fenntartott olcsó és fegyverezett munkaerő, amely kiszolgálja a sanghaji és sencseni metropoliszok igényeit, Hszincsiangot a periférikus gyarmati kizsákmányolás iskolapéldájává teszi, ahol a han kínaiak mint idegen hódítók jelennek meg.

Ennek megértéséhez fontos látnunk, hogy a hszincsiangi táborokat lehetővé tevő episztemológiai infrastruktúra az imperializmus évszázados történelmében gyökerezik. A dinasztikus birodalom idején a szuverenitás nem volt feltétlenül lakossághoz, illetve területhez kötve, azonban a modern kínai nemzetállam létrejöttével kialakult egy új politikai racionalitás, amely számára az egymást átfedő és változó szuverenitások problémát jelentettek (Anderson 2006, Hui 2022). Habár a modern kínai nemzet a nyugati és japán imperializmussal szembeni harc során jött létre, mégis a birodalmi logika jegyében tartotta fenn, illetve termelte újra a civilizáltak és barbárok dichotómiáját, függetlenül attól, hogy az milyen új formákban öltött testet. Ez a megkülönböztetés teszi lehetővé a minden nemzetállam kiépülésével és megszilárdulásával járó erőszakot (Hui 2022).

7. Összegzés

A kínai állam totalitárius törekvései során Hszincsiangban megfigyelt, bebörtönzött majd munkára kényszerített nagyjából 1,8 millió embert. Bár az előző évszázadban más, a kínaihoz hasonló totalitárius rendszerek is vettek célba vallási-etnikai kisebbségeket, emberek ilyen nagy tömegét érintő elnyomásra ez az első példa a digitális megfigyelés korában. A gyarmatosítás és a táborrendszerek történetében ez teszi Hszincsiangot igazán új és aggasztó jelenséggé.

Darren Byler könyvében egyéni sorsokon keresztül mutatja be az átnevelőtáborok működését: a volt foglyokkal és öreikkel készített interjúk során a táborokban zajló szociálpszichológiai folyamatokba is bepillantást nyerhetünk. A rövid fejezetekben elbeszélte történetek nem feltétlenül időrendi sorrendben követik egymást. A könyvet nemcsak a rengeteg interjúrészlet, hanem a kínai kormánytól kiszivárgott dokumentumok⁵ részletes bemutatása és kontextusának magyarázata is elengedhetetlen olvasmánnyá teszi, mivel közelebb visz mind a kortárs Kína, mind a megfigyelés és társadalmi kontroll 21. századi eszközeinek megértéséhez. A digitális technológiák nemcsak a tudás és a szabadság kiteljesedéséhez járulhatnak hozzá, hanem a totális intézmények gazdáit is jól szolgálják.

5 Byler főként az Intercept által megszerzett dokumentumokat használja, amelyeket a portál egy cikkben is mutatott (<https://theintercept.com/2021/01/29/china-uyghur-muslim-surveillance-police/>). A könyv megjelenése óta azonban új adatok is kiszivárogtak, amelyek nyilvánosak és kereshetőek. Az új adatbázis segítségével a megmenekült áldozatok végre megtudhatják, mi történt az otthon maradt hozzátartozóikkal, erről a CNN készített egy riportot (<https://edition.cnn.com/interactive/2023/02/asia/china-police-data-leak-uyghur-families/index.html>).

Irodalom

- Anderson, B. (2006): *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Benda, L. (2020): Az újgur ugar kínai feltörése. *Mozgó Világ*, 46(2): 27–31.
- Bettelheim, B. (1988): *A végső határ*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Byler, D. (2021a): *In The Camps*. New York: Columbia Global Records.
- Byler, D. (2021b): *Terror capitalism: Uyghur dispossession and masculinity in a Chinese city*. Durham: Duke University Press.
- Byler, D. – Franceschini, I. – Loubere, N. (eds.) (2022): *Xinjiang Year Zero*. Canberra: ANU Press. (1st ed.) <https://doi.org/10.22459/XYZ.2021>
- Frankl, V. (1988): *Mégis monddj igent az életre!* Budapest: Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ.
- Goffman, E. (1961): On the Characteristics of Total Institutions. In Goffman, E.: *Asylums*. New York: Anchor Books, 3–124.
- Hui, Y. (2022): Nation-building as epistemic violence. In Byler, D. – Franceschini, I. – Loubere, N. (eds.): *Xinjiang Year Zero*. Canberra: ANU Press, 19–29. <https://doi.org/10.22459%2Fxyz.2021.01>
- Soliev, N. (2019): Uyghur Violence and Jihadism in China and Beyond. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 11(1): 71–75.

Egyéb források

- SCIO (2021): The State Council Information Office of the People's Republic of China: *Xinjiang Population Dynamics and Data*. Peking. http://english.scio.gov.cn/whitepapers/2021-09/26/content_77775276.htm (Letöltve: 2023. február 17.)

Szociológiai Szemle 33(2): 104–104.

Helyesbítés

Helyesbítés a Női és férfi karrierutak Magyarországon. Foglalkozási mintázatok szerepe a vezetői bérek és béregyenlőtlenségek alakulásában című tanulmányhoz.

Ilyés Virág – Lőrincz László

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.6>

Az eredeti publikációban a 3. ábra bal paneljén közölt paraméterek a ténylegesnél szisztematikusan kisebb értéket mutattak, emiatt a variancia bemutatott dekompozíciója nem adta ki a 100%-ot. A 3. ábra és az vonatkozó szövegrész javítva lett a 73. oldalon.